Герман Гессе

СІДДХАРТХА

Дружині своїй Нінон присвячую

ЧАСТИНА ПЕРША

Брахманський син

У тіні під будинком, на осяяному сонцем річковому березі, де припнуті човни, у сутіні пралісу, в затінку смоківниці зростав Сіддхартха, вродливий брахманський син, юний сокіл — зростав укупі з Говіндою, своїм товаришем, також брахманським сином. Сонце вкривало засмагою світлі плечі в Сіддхартхи, коли він бавився на березі, купавсь у річці, вчиняв священне обмивання чи приносив жертви. Тінь запливала до чорних його очей, коли він грався в манговім гаю з хлопцями, коли слухав, як співає мати, коли робив жертвоприношення, коли його повчав батько, чоловік вельми вчений, коли слухав бесіди мудреців. Сіддхартха давно вже приставав до цих бесід і сам вправлявся з Говіндою в словесних змаганнях, вправлявся з Говіндою в мистецтві самоспоглядання, у самозаглибленні. Він уже вмів нечутно вимовляти Ом, — це слово слів, — умів нечутно вимовляти його в себе, вдихаючи повітря, нечутно вимовляти його з себе, видихаючи повітря, коли душа зосереджена, а на чоло сходить сяєво ясного розуму. Він уже вмів у глибині свого єства пізнавати Атмана — твердо й несхитно, в єдності зі світом.

Радістю повнились батькові груди за сина — тямущого, спраглого до пізнання; старий бачив, що в Сіддхартсі зростає великий мудрець і проповідник, усім брахманам брахман.

Утіхою повнилось серце в матері, коли вона дивилася на сина, коли бачила, як він ступає, як сідає і як устає, — її Сіддхартха, міцний і вродливий, струнконогий хлопець, що вміє так досконало привітати матір.

Кохання прокидалося в серцях брахманських дочок, коли Сіддхартха проходив міськими вуличками, — осяйне чоло, царственний погляд, гнучкий стан.

Та ще дужче любив Сіддхартху Говінда — його товарищ, брахманський син. Любив його погляд і чарівний голос, любив його ходу й досконалі рухи, любив усе, що Сіддхартха робив і казав. А найдужче любив Говінда його розум, його благородні, палкі помисли, гарячі пориви, високе його покликання. Говінда знав: ні, Сіддхартха не стане звичайним брахманом, не стане ледачим жерцем, корисливим торговцем заклинаннями, пихатим пустомолотом, лихим, підступним проповідником, як не стане він і таким собі лагідним, дурненьким ягням у численній отарі. Не хотів ставати таким і він, Говінда, не хотів ставати брахманом, яких десятки тисяч. Він мріяв піти за Сіддхартхою — за улюбленим, прекрасним Сіддхартхою. І навіть якщо Сіддхартха стане колись божеством, якщо вступить колись до сонму світлосяйних, Говінда й тоді хотів би іти за ним — іти його товаришем, його супутником, слугою, списоносцем, його тінню.

Отож Сіддхартху любили всі. Всім дарував він утіху, всі були йому раді.

Але сам він, Сіддхартха, від себе втіхи не мав, сам він був собі не радий. Блукаючи, мов сновида, рожевими доріжками фігового саду, сидячи в синюватому затінку у гаю самоспоглядання, обмиваючись щодня в покутній купелі, приносячи в темному манговому лісі жертви, Сіддхартха, досконалий у звичках і поведінці, загальний улюбленець, радість усіх, сам він, однак, радості в серці не відчував. Мрії і нескінченні роздуми навіював йому плюскіт води в річці, мерехтіння зірок у нічному небі й палюче сонце; мрії й душевні тривоги навіювало

йому куріння жертовних вогнів, відгомін рядків із "Рігведи", слова з повчань старих брахманів.

І став Сіддхартха плекати в собі невдоволення. Став він здогадуватись, що й батькова любов, і материна любов, і любов Говінди, його товариша, не завжди й не навік даруватиме йому щастя, тамуватиме спрагу і вдовольнятиме його, що цієї любові йому буде мало. Став Сіддхартха здогадуватись, що високоповажаний батько його та інші вчителі, мудрі брахмани, вже розказали більшість і все найкраще з того, що знали, вони вже перелили свої знання в його жадібний збан, і збан цей виявився неповний, розум його не наситився, душа не вгамувалася, серце не заспокоїлось. Священні обмивання — це добре, але ж то — лиш вода, а вода не змиває гріхів, не тамує душевної спраги, не гоїть сум'яття. Прекрасні були й жертвоприношення та звертання до богів. Та чи це все? Чи дають жертвоприношення щастя? А як щодо богів? Чи світ створив справді Праджапаті? Чи, може, це зробив Атман — Він, Єдиний, Усеєдиний? Чи не підвладні часові, чи не минущі втілення богів, створені так само, як і ти та я? То чи ж добре, чи справедливо приносити богам жертви, чи не позбавлене це найвеличніше дійство глузду? Кому ж іще приносити жертви, кому ще поклонятись, як не Йому, Єдиному, Атманові? І де Атмана шукати, де Він живе, де б'ється Його вічне серце? Де ж іще, як не у власному "я", у найпотаємнішому, в тому, чого не можна схитнути і що кожен носить у собі? Але ж де, де те "я", найпотаємніше, найзаповітніше? Це не плоть і не кров, не думка й не свідомість — так учать наймудріші. То де ж воно, де? Чи є інший шлях до того "я", до себе, до Атмана — шлях, що його варто шукати? Ох, і ніхто ж цього шляху не знає, ніхто його не покаже ні батько, ні вчителі та мудреці, ні священні жертовні гімни! Все вони знають, ці брахмани зі своїми священними книжками, все вони знають, про все й навіть більше, ніж про все, вони подбали — про с отворі ння світу, проте, як люди навчилися розмовляти, їсти, вдихати й видихати, про те, як влаштована свідомість і як чинять боги. Безмежно багато знають брахмани. Та чого варті всі їхні знання, коли ніхто не" знає одного-єдиного, найважливішого, єдино важливого?!

Звичайно, багато віршів, прекрасних віршів у священних книжках, надто в упанішадах "Самаведи", розповідають про те найпотаємніше, найзаповітніше. "Душа твоя — цілий світ", — сказано там. Сказано також, що уві сні, у глибокому сні людина входить до свого найпотаємнішого і живе в Атмані. У тих віршах — чудовна мудрість, магічні слова увібрали там у себе всі знання наймудріших мужів — слова чисті, як мед бджолиний. Ні, не можна, нізащо не можна нехтувати величезних тих знань, що їх зібрали там і зберегли численні покоління велемудрих брахманів... Але де ж ті брахмани, де проповідники, де мудреці чи покутники, яким пощастило ці глибоченні знання не просто осягти, а й за ними жити? Де той пророк, що, перейшовши вві сні до Атмана, зумів зостатися в ньому і наяву, у житті, в кожнім кроці своїм, у слові й діянні? Багатьох достойних брахманів знав Сіддхартха і насамперед свого батька — чистого, вченого, найшанованішого з-поміж шанованих. Батько гідний захоплення, спокійно й шляхетно він поводиться, чисто живе, мудрі слова промовляє, розумні й високі думки народжуються під його чолом. Але й він, хто так багато знає, хіба засяг він блаженства, хіба має він мир і спокій, хіба й він — всього лиш спраглий, одвічний шукач? Хіба не змушений він, спраглий, раз у раз, знов і знов припадати до священних джерел — до офірування, до книжок, до словесних змагань з іншими брахманами? Чому ж він, бездоганний, мусить щодня змивати з себе гріхи, щодня дбати про очищення, щодня починати все спочатку? Хіба в ньому немає Атмана, хіба в його власному серці не б'є першоджерело? Це його треба знайти — оте першоджерело у своєму "я", це ним треба заволодіти! Все інше — шукання, манівці, блукання наосліп.

Такі були в Сіддхартхи думки, така була його спрага й мука.

Часто проказував він слова з Чахндог'ї-упанішади: "Щира правда, ще одне ім'я в брахмана — істина, і хто про це знає, той входить щодень у царство небесне". Нерідко те царство небесне здавалось йому вже недалеким, однак жодного разу він не досягав його цілком, ніколи не погамовував спрагу до кінця. І з-поміж усіх мудрих і наймудріших, яких він знав і повчання яких з насолодою слухав, з-поміж усіх них не було

жодного, хто осягнув би його, царство небесне, цілком, хто погамував би її, споконвічну спрагу, цілком.

— Говіндо, — сказав якось Сіддхартха до товариша, — Говіндо, ходімо, любий, під баньянове дерево — повправляємось у самозаглибленні.

Прийшли вони під баньянове дерево, посідали: тут — Сіддхартха, кроків за двадцять — Говінда. Поки цей сідав, готуючись промовити Ом, Сіддхартха вже стиха проказував вірш:

Ом — це лук, стріла — це душа, У Брахмана лучить стріла, І вцілити треба конче.

Згодом, коли вони повправлялись, як завжди, у самозаглибленні, Говінда підвівся. День добігав кінця, пора було готуватися до вечірнього обмивання. Говінда покликав товариша. Сіддхартха не озвався. Він сидів, занурившись у себе, і його застиглий погляд був спрямований кудись у далечінь, а з-поміж зубів ледь виднівся кінчик язика; здавалося, Сіддхартха не дихає. Так він сидів, поринувши в себе, зосередивши думку на Ом, націливши душу, мов стрілу, у Брахмана…

Одного дня містом, де жив Сіддхартха, проходили самани — прочани-аскети; троє виснажених, згаслих чоловіків, не старі й не молоді, з укритими курявою, покривавленими спинами, майже голі, опалені сонцем, повиті самотністю, чужі й ворожі світові,— зайди й худоребрі шакали в царстві людей. Від них ішов гарячий дух погамованих пристрастей, виснажливого обов'язку, жорстокого самозречення.

Увечері, як минула година самоспоглядання, промовив Сіддхартха до Говінди:

— Завтра вранці, о друже мій, Сіддхартха піде до саман. Він стане саманою. Почувши ці слова й уздрівши на застиглому товаришевому ооличчі

рішучість, тверду й невідворотну, як пущена з лука стріла, Говінда зблід. І ту ж мить, із першого погляду збагнув: "Ось воно й починається, тепер Сіддхартха піде своїм шляхом, доля його в же пускає паростки, а разом з його долею — і моя". І Говінда став блідий, мов суха бананова лушпинка.

— О Сіддхартхо! — вигукнув він. — А батько ж тобі дозволить? Сіддхартха подивився на товариша так, ніби ще не зовсім прокинувся від сну.

І враз прочитав у Говіндиній душі все — прочитав страх, прочитав покору.

— О Говіндо, — мовив він стиха, — нащо нам марнувати слова? Завтра на світанні я починаю жити життям саман. Тільки не кажи про це більш нічого.

Сіддхартха ступив до комірчини, де на личаній маті сидів батько, мовчки став і стояв доти, доки батько відчув, що позад нього хтось є. І озвався брахман:

— Це ти, Сіддхартхо? Кажи вже, що маєш сказати. І промовив Сіддхартха:

— З твого дозволу, батьку. Я прийшов сказати, що мене тягне покинути завтра твій дім і піти до аскетів. Мене тягне стати саманою. Нехай батько не перечить моєму бажанню.

Брахман мовчав. Він мовчав так довго, що в невеличке віконце вже заглянули зорі, а тоді на зміну їм прийшли інші, а в комірчині все

панувала тиша. Німо, нерухомо стояв, схрестивши на грудях руки, син, німо й нерухомо сидів на маті батько, а зорі все пропливали небом. І промовив нарешті батько:

— Не подобає брахманові казати різких і злих слів. Але в серці моїм ворушиться невдоволення. Не хотів би я почути з твоїх уст таке прохання вдруге.

Брахман спроквола підвівся. Сіддхартха стояв мовчки, зі схрещеними на грудях руками.

— Чого ти ждеш? — спитав батько. І відповів Сіддхартха:

— Ти знаєш.

Батько невдоволено рушив із комірчини, невдоволено ввійшов до будинку й ліг на своє ложе.

Але сон од нього тікав, і через годину брахман устав, ступив кілька кроків туди-сюди, вийшов надвір. Зазирнувши у віконце до комірчини, побачив, що Сіддхартха так само стоїть зі схрещеними руками, на тому самому місці. Тьмяно білів його світлий одяг. З неспокоєм у серці повернувся батько в будинок.

Ще за годину, — сон усе злітав із його очей, — брахман знову підвівся, пройшовсь туди й назад, переступив поріг. Уже виплив місяць. Брахман заглянув крізь віконце до комірчини й побачив, що Сіддхартха стоїть там-таки — нерухомо, зі схрещеними руками; на голих його ногах відсвічувало місячне сяйво. З тривогою в серці батько вернувся до ложа.

А за годину прийшов знов, і ще за годину прийшов знов, і щораз заглядав у віконце й бачив, що Сіддхартха стоїть посеред комірчини, стоїть у місячному сяйві, стоїть у світлі від зірок, стоїть у темряві. І так приходив брахман щогодини, мовчки ставав під віконцем, зазирав

усередину й бачив, що син стоїть нерухомо, і батьківське серце сповнював гнів, сповнювала тривога, сповнювала нерішучість, сповнював біль.

І в останню нічну годину, вже перед досвітком, брахман ізнов прийшов до комірчини, переступив поріг, побачив, що юнак так само стоїть, і видався він батькові великим і якимсь аж чужим.

— Сіддхартхо, — промовив брахман, — чого ти ждеш?

— Ти знаєш.

— І так і стоятимеш, поки настане ранок, поки настане день і вечір?

— Стоятиму й ждатиму.

— Ти стомишся, Сіддхартхо.

— Стомлюся.

— Ти заснеш, Сіддхартхо.

— Не засну.

— Ти помреш, Сіддхартхо.

— Помру.

— Волієш краще померти, ніж послухатись рідного батька?

— Сіддхартха завжди слухався батька.

— То ти відмовишся від свого заміру?

— Сіддхартха зробить так, як йому скаже батько.

До комірчини зазирнув світанок. Брахман завважив, що коліна в Сіддхартхи ледь помітно тремтять. Але на обличчі в юнака не здригалася жодна риса, очі його дивилися вдалечінь. Цієї хвилини брахман збагнув, що тепер Сіддхартха уже не з ним, не в батьківському домі, що син його вже покинув.

Брахман торкнув Сіддхартху за плече й промовив:

— Ти підеш у ліс і станеш саманою. Як знайдеш у лісі блаженство, то приходь і навчиш блаженства мене. А коли знайдеш там розчарування, то повертайся, і ми знову приноситимемо разом богам жертви. А тепер іди поцілуй матір і скажи їй, куди зібрався. А мені пора на річку — час робити перше обмивання.

Він забрав з синового плеча руку й ступив надвір. Сіддхартха хотів був рушити й собі, але заточився. Тоді зробив над собою зусилля, вклонився вслід батькові й пішов до матері, щоб учинити так, як сказав батько.

Коли він із першими променями сонця поволі виходив на затерплих ногах з іще сонного міста, з-під останньої хатини підвелася постать, що доти сиділа там, і приєдналася до прочанина. То був Говінда.

— Ти прийшов! — сказав Сіддхартха і всміхнувся.

— Прийшов, — відповів Говінда.

У саман

Увечері того ж таки дня Сіддхартха з Говіндою наздогнали саман, трьох виснажених аскетів, попросили, щоб ті взяли їх із собою, і

пообіцяли в усьому слухатись. Самани прийняли цих двох до свого товариства.

Одежу свою Сіддхартха подарував одному бідному брахманові, що трапивсь йому ще на вулиці в місті. Отож тепер на ньому була сама настегенна пов'язка та землистого кольору непідрублена накидка. їв Сіддхартха лиш один раз на день і тільки сире. Два тижні він постував. Потім постував місяць. На ногах та лиці в нього зосталася сама шкіра. В розширених очах спалахували гарячі марева, на висохлих пальцях рук повиростали довгі нігті, а на підборідді — суха, скуйовджена борода. Крижаним робився в Сіддхартхи погляд, коли він бачив жінок; губи його зневажливо кривилися, коли він проходив через якесь місто з гарно вбраними людьми. Сіддхартха дивився, як торгують торговці, як вирушають на полювання вельможі, як родичі оплакують покійників, як пропонують себе повії, як дбають про хворих цілителі, як проповідники визначають день, коли слід засівати поле, як люблять закохані, як матері годують дітей, — і ніщо з цього не було гідне його погляду, есе це була лжа, вс& смерділо, смерділо лжею, все було показне — і глузд, і щастя, й краса, у всьому крився тлін. Світ відгонив гіркотою. Життя було мукою.

Одну мету мав Сіддхартха, одну-єдину: всього позбутись. Позбутися спраги, позбутись бажань, позбутися мрій, позбутися радощів і страждань. Умерти для самого себе, перестати бути власним "я", знайти спорожнілому серцю мир і спокій, у самозречних роздумах відкритися чудові. Ось чого прагнув Сіддхартха. Коли власне "я" буде цілком подолане й умре, коли змовкнуть у серці всі порухи й пристрасті, тоді має прокинутись заповітне в людському єстві, найпотаємніше, що вже перестало бути власним "я", — прокинеться велика таїна.

Мовчки стояв Сіддхартха під лавиною спекотного сонця, від болю палаючи і від спраги, стояв доти, аж доки перестав відчувати і біль, і спрагу. Мовчки стояв він у дощову пору, і вода стікала з чуба на закляклі плечі, на закляклі клуби й ноги, і стояв так покутник, поки плечі та ноги переставали вже клякнути, поки вони німіли, поки їх відбирало. Мовчки

сидів він, ізгорбившись, у колючому тернику, і тіло його горіло, і з нього капала кров, а з виразок сочився гній, а Сіддхартха затято терпів, терпів і сидів, поки переставала виступати кров, поки йому вже ніщо не кололо, ніщо не пекло.

Сіддхартха сидів випроставшись і вчився дихати ощадливо, вчився дихати якомога рідше, вчився затримувати подих зовсім. Він учивсь уповільнювати дихання, а потім і серцебиття, вчився стишувати удари серця, поки воно починало битись чимдалі рідше і майже спинялося.

У старшого з аскетів Сіддхартха вчився самозречення, вчився по-новому, по-саманському, самозаглиблення. Пролетить над бамбуковим лісом чапля — і Сіддхартха візьме її в душу, і вже й сам лине над лісами та горами, сам уже чапля, і ковтає рибу, й голодує чаплиним голодом, і скрикує чаплиним криком, і вмирає чаплиною смертю. Трапиться на річковому березі дохлий шакал — і Сіддхартхина душа прослизне у падлину, стане мертвим шакалом, лежить на піску, спухає, смердить, розкладається, шматують її гієни, шуліки здирають із неї шкуру, і вона обертається на кістяк, робиться порохом, і вітер розвіює її в полі. Та щоразу верталася Сіддхартхина душа назад, верталася мертва, верталася тлінню, верталася прахом, зазнавши похмурої розкоші коловороту, і застигала, немовби мисливець край галявини, у новій спразі, де можна уникнути коловороту, де починається кінець першопричин і безболісна вічність. Сіддхартха вбивав у собі свідомість, убивав пам'ять, покидав своє "я" й переходив у безліч чужих утілень, був твариною й падлом, каменем, деревом і водою, а прокидаючись, щоразу знову віднаходив себе, байдуже що світило в небі — сонце чи місяць, і знову ставав своїм "я", пускався у коловорот, знемагав од спраги, тамував спрагу, відчував її знов і знов.

Багато чого вчився Сіддхартха в саман, учивсь обирати десятки шляхів, що ведуть від особистого "я". Він ступав на шлях самозречення в болях, у добровільно сподіяних муках, навчавсь тамувати біль, голод, спрагу, втому. Він ступав на шлях самозречення в роздумах, міркуваннями звільняв свідомість від усіх уявлень. Учився Сіддхартха

обирати й інші шляхи, тисячі разів покидав своє "я" і на цілі години, на цілі дні застигав у стані "не-я". Та хоч усі ці шляхи і вели від "я", кожен із них кінець кінцем знову приходив до "я". Хоч Сіддхартха тисячі разів утікав від свого "я", переходячи в Ніщо, у тварину чи в камінь, неминуче наставало повернення, невідворотно наставала година, коли він себе віднаходив — сонячного дня чи місячної ночі, в затінку чи під дощем; і знов було "я", знов був Сіддхартха, знов були муки рокованого коловороту.

Поруч із Сіддхартхою жив Говінда й був його тінню, ступав тими самими шляхами, робив над собою ті самі зусилля. Рідко коли заводили вони розмову про щось інше, крім того, що від них вимагало служіння й наука в аскетів. Часом вони вирушали удвох від села до села на жебри для себе та своїх учителів.

— Як ти гадаєш, Говіндо, — звернувся одного разу в такій мандрівці Сіддхартха до товариша, — як ти гадаєш, ми чогось навчилися? Чи досяг кожен із нас своєї мети?

Відповів Говінда:

— Ми вчились і вчимося далі. Ти, Сіддхартхо, станеш великим саманою. Тобі легше даються вправи, старі самани часто бувають від тебе в захваті. Колись, о Сіддхартхо, ти станеш святим!

І промовив Сіддхартха:

— Але мені, о Говіндо, так чомусь не здається. Того, чого я досі навчився в саман, друже мій, я міг би навчитися швидше й легше. Я міг би повчитись цього в будь-якому шинку десь у повійницькому кварталі, серед возіїв та гравців у кості.

Відказав Говінда:

— Сіддхартха з мене кепкує. Як це ти вчився б в отих злидарів заглиблюватися в себе, затримувати подих, не відчувати ні голоду, ні болю?

І промовив Сіддхартха тихо, так ніби говорив сам до себе:

— Що таке заглиблюватися в себе? Що таке покидати власне тіло? Що таке постувати? Що таке затримувати подих? Це — утікати від свого "я", це — уникати ненадовго мук бути собою, це — ненадовго забуватись і не відчувати болю та марності життя. Цю саму втечу, це саме коротке забуття погонич волів знаходить у придорожній корчмі, випивши кілька кухлів рисового вина чи кокосового молока, що переграло. Отоді він уже не відчуває самого себе, не відчуває життєвих страждань, тоді він знаходить ненадовго забуття. Задрімавши над кухлем із рисовим вином, погонич волів знаходить те саме, що знаходять Сіддхартха й Говінда, коли внаслідок тривалого вправляння покидають своє тіло й переходять до стану "не-я". Ось у чому вся річ, Говіндо.

Відповів Говінда:

— Ти так кажеш, о друже, хоч і знаєш, що Сіддхартха — не погонич, а самана — не п'яниця. Може, п'яниця й знаходить забуття, може, ненадовго він

і рятується втечею та угамовується. Але коли він повертається зі своєї самоомани назад і застає все так, як було, то не стає мудрішим, не збагачується досвідом, не підіймається ні на щабель вище.

І промовив Сіддхартха, всміхнувшись:

— Не знаю, п'яницею я ніколи не був. Але те, що я, Сіддхартха, у своїх вправляннях та самозаглибленні знаходжу забуття лиш ненадовго,

і до мудрості, до спасіння мені так само далеко, як і дитині в материнському лоні, це я, Говіндо, знаю, добре знаю.

А якось іншим разом, коли друзі вийшли з лісу, щоб випросити в селі трохи харчів для своїх побратимів і вчителів, Сіддхартха звернувсь до товариша знов:

— Скажи, о Говіндо, чи на праведному ми шляху? Чи наближаємось до пізнання? Чи наближаємось до спасіння? Чи не ходимо ми колом, хоч і гадаємо, нібито уникли коловороту?

Промовив Говінда:

— Багато чого, о Сіддхартхо, ми з тобою навчилися. Багато чого нам іще треба навчитись. Ми не ходимо колом, ми йдемо вгору. Це коло — спіраль, і на кілька сходинок ми вже піднялись.

Відповів Сіддхартха:

— Скільки років, на твою думку, старшому серед саман, шановному нашому вчителеві?

І сказав Говінда:

— Нашому старшому, либонь, років шістдесят. А Сіддхартха:

— Отож він дожив до шістдесяти років, а нірвани так і не досяг. І сповниться йому сімдесят, потім вісімдесят, стільки ж сповниться й нам із тобою, а ми все вплавлятимемось, постуватимо і віддаватимемось роздумам. Але нірвани однаково не досягнемо — ні він не досягне, ні ми не досягнемо. О Говіндо, мені здається, з усіх саман, які тільки є, жоден, жоден-жоднісінький не досягне, мабуть, нірвани. Ми знаходимо розраду, знаходимо забуття, вчимося вміння й мистецтва самих себе ошукувати. Одначе найголовнішого — шляху шляхів — ми не знаходимо.

— Не кажи, о Сіддхартхо, таких жахливих слів! — вигукнув Говінда. — Невже з-поміж стількох учених мужів, з-поміж стількох брахманів, стількох суворих і достойних саман, із-поміж стількох спраглих, щирих і ревних, святих шукачів жоден не знайде того шляху шляхів?

Сіддхартха, однак, відповів голосом, у якому вчувалося стільки ж туги, скільки й іронії,— голосом тихим, ледь сумовитим, ледь насмішкуватим:

— Скоро, Говіндо, твій товариш Сіддхартха зверне з цієї саманської стежки, якою він так довго з тобою йшов. Мучить мене, о друже, спрага, а на цьому довгому саманському шляху вона анітрохи не втамувалась. Я завжди прагнув до пізнання, переді мною завжди поставало безліч запитань. З року в рік я звертався до брахманів, з року в рік звертавсь до святих Вед. Та якби я, о Говіндо, звертався до птахів-носорогів чи до шимпанзе, це було б, мабуть, так само добре, так само розумно й так само корисно. Багато часу, о Говіндо, я згаяв, але й досі не можу сказати, що навчився ось чого: навчитись нічого не можна! Гадаю, отого, що ми називаємо "вчитися", насправді немає. Є, друже мій, тільки якесь знання, і воно є скрізь, воно — Атман, воно в мені, й у тобі, й у кожному створінні. І тепер мені починає здаватися ось що: у цього знання немає лютішого ворога, ніж жадоба пізнання, ніж навчання.

І тоді спинився Говінда серед дороги, здійняв руки й промовив:

— О Сіддхартхо, не лякай же свого товариша такими словами! Бо слова такі й справді будять у моїм серці страх. Подумай лишень: що було б із святими молитвами, що було б із вельмишанованим брахманським станом, що було б із святими саманами, коли б усе було так, як ти кажеш, коли б нічого не можна було навчитися?! Що ж, о Сіддхартхо, що ж тоді з усім цим сталося б, що ж узагалі є на землі святого, дорогого, гідного пошанування?

І Говінда стиха проказав вірша з однієї з упанішад:

Хто, дух свій очистивши, думам віддавшися, в Атман пірнає, Словам не підвладне серця блаженство у того.

Але Сіддхартха мовчав. Він міркував над словами, з якими до нього щойно звернувся товариш, і доміркував ці слова до кінця.

"А й справді,— думав Сіддхартха, стоячи з похнюпленою головою, — що ж зостанеться від усього того, що нам здавалося святим? Що? Що справдиться?" І він похитав головою.

Майже три роки прожили отак юнаки в саман, навчаючись їхніх вправ, і ось якось до них усілякими шляхами та манівцями долетіла звістка чи, власне, чутка, ба навіть легенда: буцімто з'явився десь чоловік на ім'я Гаутама — Величний, Будда, що подолав у собі страждання світу й зупинив колесо відроджень. З гуртом послідовників цей блаженний у жовтій накидці аскета мандрує, проповідуючи, країною і не має ані майна, ані рідного дому, ані дружини, а має тільки палкий розум, і брахмани та правителі схиляються перед ним і стають його учнями.

Ця легенда, ця чутка, ця казка зринула й розлетілась по всіх усюдах, у містах про неї говорили брахмани, в лісі — самани, і знову й знову Гаутамине ім'я долинало до вух двох юнаків, і люди розповідали про Будду добре й лихе, хвалили його і ганили.

Як ото буває, коли десь спалахне пошесть чуми й піде поголос про те, немовби то там, то там з'являється чоловік, мудрець і знахар, чийого одного слова й подиху досить, аби зцілити кожного зараженого, і коли потім цей поголос облетить країну й у всіх уже на вустах, і багато людей вірить, багато сумнівається, але багато хто відразу вирушає в дорогу, щоб знайти того мудреця, того рятівника, так облетіла країну і ця легенда, ця приваблива легенда про Гаутаму — про Будду, мудреця з роду шак'їв. Він, казали віруючі, досяг вінця пізнання, він пригадує колишні свої існування, він опанував нірвану й уже не повернеться до

коловороту народжень, уже не пірне в каламутний потік перевтілень. Багато дивовижного і неймовірного розповідали про нього; Гаутама творив чудеса, він здолав самого демона, розмовляв із богами. Однак вороги його і безвірники заявляли, що той Гаутама — марнославний спокусник, живе безтурботним життям, зневажає жертвопринесення, ніколи нічого не вчився, не умертвляв плоті й не вправлявся ні в чому іншому.

Тішила вухо легенда про Будду, чарами повівало від цих розповідей. Адже хирний був світ, нестерпне було життя, а тут раптом ніби відкрилось яке джерело, ніби пролунав поклик провісника — втішливий, лагідний, сповнений благородних обіцянок. І повсюди, куди долинала чутка про Будду, повсюди в індійських землях юнаки прислухались, проймалися мріями, проймалися сподіваннями, і в усіх містах та селах брахманські сини радо стрічали кожного прочанина і чужоземця, коли той приносив звістку про нього — Величного, Шак'ямуні.

Дійшла ця легенда й до саман у лісі, і до Сіддхартхи, і до Говінди, — дійшла мало-помалу, крапля по краплі, і кожна та крапля тяжіла надією, кожна та крапля тяжіла сумнівом. Сіддхартха з Говіндою розмовляли про це рідко, бо старшому серед саман легенда прийшлася не до смаку. Він десь почув, що так званий Будда колись був аскетом і жив у лісі, але потім повернувся до безтурботного життя та мирських утіх, і того Гаутаму він, старший саман, мав за ніщо.

— О Сіддхартхо, — звернувсь якось Говінда до товариша, — сьогодні я був у селі, й один брахман запросив мене до себе в дім. Там я застав одного брахманського сина з Магадхи. Він бачив Будду на власні очі й чув, як той проповідує своє вчення. Сказати щиро, мені аж перехопило дух, і я подумав собі: "Хоч би настала та година, коли й ми, Сіддхартха і я, почуємо вчення із уст того Довершеного!" о друже, скажи, чи не піти туди й нам і не послухати вчення із уст самого Будди?

І промовив Сіддхартха:

— О Говіндо, я завше гадав собі, що ти зостанешся у саман. Я завше думав, що мета твоя — і в шістдесят, і в сімдесят літ усе віддаватися навичкам і вправам, які уславили саман. Та, бачу, надто погано я знав Говінду, погано я знав, що в нього на серці. Отже, друже мій любий, ти хочеш ступити на іншу стежку й піти туди, де Будда проповідує своє вчення?

Відповів Говінда:

— Що ж, глузуй, коли хочеш. Глузуй скільки завгодно, Сіддхартхо! Та хіба не прокинулась і в тобі потреба й бажання послухати те вчення? А хіба ти колись не казав мені, що не довго вже йтимеш шляхом саман?

Засміявся Сіддхартха — так, як сміятись умів тільки він, і в голосі його вчулися нотки смутку й іронії водночас, коли він промовив:

— Це ти гарно сказав, Говіндо, дуже гарно, і слушно згадав про мої слова. Але згадай же й про інше, що я тобі казав, — про те, що я вже стомився від учень та науки і більше у них не вірю, а також про те, що я мало вже вірю в слова наших учителів. Та гаразд, любий, я ладен його вчення послухати, хоч у душі й відчуваю, що кращого плоду того вчення ми вже скуштували.

Промовив Говінда:

— Готовність твоя тішить мені серце. Але скажи, як воно може так бути? Як Гаутамине вчення — ще до того, як ми його почули, — могло подарувати нам свій найкращий плід?

Відповів Сіддхартха:

— О Говіндо, давай спершу посмакуємо цим плодом, а тоді вже побачимо, що буде далі! А плід цей, який ми вже нині завдячуємо Гаутамі, полягає у тому, що Будда нас кличе піти від саман! Чи дасть

нам Гаутама щось інше, щось іще краще — цього, любий друже, зі спокійним сумлінням зачекаймо.

Того самого дня Сіддхартха повідомив старшого серед аскетів про свою волю піти від нього. Сіддхартха звернувсь до старого самани шанобливо й скромно, як і належить молодшому віком і учневі. Та самана, почувши про намір обох юнаків покинути його, розгнівався, залементував і почав їх на всі заставки лаяти.

Говінда злякався й не знав уже, що його й діяти. Проте Сіддхартха нахилився товаришеві до вуха й прошепотів:

— Зараз я покажу старому, що дечого в нього таки навчився! Зосередивши душу, він ступив до самани ближче, перехопив його погляд і прикував до себе, а тоді позбавив старого волі, примусив замовкнути, підкорив власній волі й наказав покірно робити те, що він, Сіддхартха, від нього зажадає. Старий чоловік мовчав; погляд у нього застиг, воля його була паралізована, руки обвисли. Перед Сіддхартхиним чаклуванням він був безсилий. Думки його опинилися в полоні Сіддхартхиних думок, і самана мусив робити все, що йому наказували. Отож він заходився раз по раз кланятись, корчити задоволені міни й нарешті, затинаючись, благочестиво побажав юнакам щасливої дороги. А Сіддхартха з Говіндою чемно відповіли на ті його поклони, подякували на добрім слові й, помахавши рукою, вирушили в путь. Згодом Говінда сказав:

— О Сіддхартхо, ти навчився в аскетів більше, ніж я гадав! Зачарувати старого саману важко, дуже важко. Воістину, якби ти лишився був із ними, то скоро навчився б ходити по воді.

— Я не прагну ходити по воді, — відповів Сіддхартха. — Нехай такими навичками вдовольняються старі самани.

Гаутама

У місті Саватхі кожен малюк знав ім'я величного Будди, в кожнім домі ладні були наповнити жебрацьку мисочку мовчазним прохачам — Гаутаминим учням. Неподалік від міста було улюблене Гаутамине пристанище — гай Джетавана, що його подарував Будді та його послідовникам багатий купець Анатхапіндіка, вірний шанувальник Величного.

Про цю місцевість раз по раз чули два молоді аскети, коли питалися про Гаутаму. І коли вони прийшли до Саватхі, то вже в першому будинку, перед дверима якого спинились і попросили милостиню, їм дали подаяния, і вони взяли його, і Сіддхартха спитав у жінки, що винесла їм поїсти:

— Зроби ласку, о милосерда, скажи, де тепер Будда, найдостойніший із достойних? Ми, двоє саман, прийшли з лісу, щоб побачити його, Довершеного, й послухати з його уст повчання.

І відповіла їм жінка:

— Воістину, самани з лісу, прийшли ви туди, куди треба. Знайте ж, Величний живе у Джетавані, в Анатхапіндіковім гаю. Там ви, прочани, знайдете й нічліг, бо місця в гаю доволі для численних мандрівців, що сходяться туди й слухають з його уст повчання.

Невимовно зрадів Говінда й на радощах вигукнув:

— Отже, своєї мети досягли ми, і шлях наш скінчився! Одначе, скажи нам, о матір прочан, чи ти знаєш його, Будду, чи бачила ти Величного на власні очі?

І промовила жінка:

— Його, Величного, я бачила і не раз. Не один день спостерігала, як він, мовчазний, у жовтій накидці, проходить міськими вуличками, як

мовчки простягує під дверима в людей свою мисочку для жебрів, як іде з наповненою мисочкою назад…

У захваті слухав Говінда жінку, й хотілось йому ще багато про що розпитати й багато чого почути. Та Сіддхартха нагадав, що пора іти далі. Юнаки подякували й пішли, і питати дорогу їм уже майже не доводилось, бо до Джетавани тяглося багато прочан та ченців із Гаутаминої громади.

Коли вони добрались до гаю, настала вже ніч, і тому сюди весь час прибували все нові й нові люди, чулися вигуки, гомін голосів тих, хто просив і діставав притулок. Сіддхартха з Говіндою звикли жити у лісі, отож хутко, без зайвих розмов знайшли собі пристанище й переспали до ранку.

А коли благословилося на світ, вони з подивом побачили, яка сила людей, віруючих і просто цікавих, ночувала тут. На всіх алеях чудовного гаю походжали ченці в жовтім одязі; вони сиділи там і сям під деревами, заглиблені в самоспоглядання чи захоплені духовними розмовами. Цей тінявий гай нагадував справжнє місто, і людей тут було, мов бджіл у вулику. Більшість ченців виходили з мисочками для жебрів, щоб випросити в місті щось на обід і єдиний раз на день поїсти.

І сам Будда, Просвітлений, щоранку вирушав збирати милостиню.

Сіддхартха побачив його і впізнав одразу, так ніби на нього вказало йому якесь божество. Сіддхартха побачив, як цей непоказний чоловік у жовтому одінні спокійно ступає з мисочкою для жебрів у руці.

— Поглянь! — шепнув Сіддхартха до Говінди. — Ось він — Будда! Пильно дивився Говінда на ченця в жовтій накидці, який, здавалось, нічим не вирізнявся з-поміж сотень інших ченців. А невдовзі збагнув і Говінда: це таки він. І юнаки, розглядаючи Будду, рушили вслід за ним.

Величний ішов своєю дорогою скромно, поринувши в роздуми, спокійне його обличчя було і нерадісне, і не сумне; здавалось, воно нишком всміхається до себе всередину. Тамуючи усмішку, лагідно, тихо, чимось нагадуючи здоровеньку дитину, простував Будда, ніс на собі одіння і ступав точнісінько так, як ступали всі його ченці, дотримуючись чітких приписів. Та обличчя його й хода, сумирний, опущений погляд, спроквола обвисла рука і кожнісінький палець на спроквола обвислій руці — все дихало миром і злагодою, дихало досконалістю, нічого не шукало, нічого не наслідувало, м'яко дихало у непроминущому спокої, у непро-минущому сяєві, у недоторканім мирі.

Так простував Гаутама до міста на жебри, і обоє саман упізнали його вже з того, який досконалий у нього був спокій, яка сумирна була в нього постать — вона не виказувала ні шукань, ні волі, ні наслідування, ні зусиль, а лише променіла сяєвом і миром.

— Сьогодні ми почуємо вчення від нього самого! — промовив Говінда. Сіддхартха не відповів. Це вчення цікавило його не дуже, він не вірив, що воно навчить його чогось нового, адже йому, Сіддхартсі, як і Говінді, уже не раз випадало чути про зміст Буддиного вчення, хоч і з других чи третіх уст. Але Сіддхартха уважно дивився на Гаутамине чоло, на його плечі, ноги, на спокійно обвислу руку, і йому здавалося, ніби кожен суглоб на кожному пальцеві тої руки був ученням, кожен суглоб промовляв, навіював істину, дихав, світився істиною. Цей чоловік, цей Будда, був істинний аж до найменшого поруху кожнісінького свого пальця. Цей чоловік був святий. Зроду ще Сіддхартха нікого так не шанував, зроду ще не любив нікого так, як цього чоловіка.

Юнаки пройшли за Буддою до міста, а тоді мовчки вирушили назад, бо самі вони цього дня мали намір від їжі утриматись. Згодом вони побачили, як Гаутама повернувся до гаю, як у колі своїх учнів обідав, — тим, що він з'їв, не наситилася б і пташка, — побачили, як потім Величний усамітнився в затінку під манговим деревом.

Але ввечері, як спала спека, і в гаю все ожило, і люди почали збиратися до гурту, Сіддхартха з Говіндою почули, як Будда проповідує. Вони слухали його голос, і він був також досконалий, сповнений досконалого спокою, сповнений миру та злагоди. Гаутама проповідував учення про страждання, про те, звідки вони беруться, й проте, як їх позбутися. Спокійно й чисто бриніла його тиха мова. Стражданням було саме життя, стражданнями був сповнений світ, але спасіння від страждань знайдено: спасіння знаходить той, хто ступає на шлях Будди.

Лагідним, але твердим голосом промовляв Величний, проповідуючи чотири істини, проповідуючи восьмиричну дорогу; терпляче ступав він звичним шляхом повчань, прикладів, повторень; світло й тихо здіймавсь його голос над головами слухачів — мов сяйво, мов зоряне небо.

Коли Будда скінчив свою мову, — тим часом настала вже ніч, — до нього почали підходити прочани, благали, щоб він прийняв їх до свого товариства, приставали до його вчення. І Гаутама приймав їх, і всім він казав:

— Щиро ви слухали вчення, щиро його промовляв я. Беріть же його як своє і святіться, щоб стражданням покласти край.

Тут виступив наперед і Говінда, юнак нерішучий, сором'язливий.

— Я теж хочу пристати до Величного та його вчення, — сказав він і попросив, щоб Будда прийняв його до своїх учнів, і Будда його прийняв.

Відразу по цьому Будда пішов спочивати, а Говінда звернувся до Сіддхартхи з такими палкими словами:

— О Сіддхартхо, не подобає мені робити тобі закиди. Обидва ми чули Величного, обидва слухали його вчення. Говінда послухав учення і

приєднався до нього. А ти, шановний, чи не хочеш і ти ступити на шлях спасіння? Невже зволікатимеш, невже й далі чекатимеш?

Сіддхартха, почувши такі слова Говіндині, мовби зі сну прокинувсь. Довго дивився він товаришеві в обличчя. Потім тихо, без ніякого посміху промовив:

— Говіндо, друже мій, ось ти й ступив свій крок, ось ти й обрав свій шлях. Завжди, о Говіндо, був ти мені товаришем, завжди йшов ти на крок позад мене. Часто я думав: "Невже ж Говінда не ступить колись бодай один крок сам, без мене, за велінням власного серця?" Ось і ти став нарешті справжнім чоловіком і сам обираєш свій шлях. Пройди ж його, друже мій, до кінця! Знайди спасіння!

Говінда, ще не зовсім збагнувши, що говорить йому Сіддхартха, знов нетерпляче вигукнув:

— Скажи ж бо, я прошу тебе, любий мій! Скажи, адже не може бути, щоб до величного Будди не приєднався і ти, мій учений товариш?!

Поклав Сіддхартха руку на плече Говінді й промовив:

— О Говіндо, ти пустив повз вухо моє благословення. Повторю його ще раз: пройди ж цей свій шлях до кінця! Знайди спасіння!

Аж тепер усвідомив Говінда, що товариш покинув його. І заплакав Говінда.

— О Сіддхартхо!.. — вигукнув він у розпачі. І Сіддхартха сказав йому лагідно:

— Не забувай, Говіндо, що тепер ти належиш до Буддиних саман! Ти зрікся і рідного дому, і батька-матері, і походження та майна, зрікся

власної волі, зрікся дружби. Цього вимагає вчення, цього хоче Величний. Цього забажав ти сам. Завтра я, о Говіндо, тебе покину!

Довго ще друзі блукали в ліску, довго лежали поряд і не могли заснути. Знов і знов благав Говінда товариша, щоб той сказав, чому не хоче пристати до Гаутаминого вчення і яку ж ваду в цьому вченні вбачає. Та Сіддхартха од відповіді щораз ухилявся й казав:

— Угамуйся, Говіндо! Вчення у Будди прекрасне, чого б то я мав шукати в ньому вади!

Другого дня рано-вранці один із Буддиних послідовників, один з його старших ченців, рушив гаєм, скликаючи до себе всіх новеньких, які напередодні пристали до вчення, щоб роздати їм жовте одіння й навчити перших приписів та обов'язків їхнього стану. І тут Говінда раптом вихопився з гурту, ще раз обійняв товариша юності, а тоді вже приєднався до процесії новонавернених.

А Сіддхартха рушив замислено через гай.

Зненацька дорогою йому трапився Гаутама, і коли юнак з глибокою шанобою привітав його і відчув на собі зичливий, спокійний погляд Величного, то зібрався з духом і попросив у Будди дозволу з ним побалакати. Мовчки кивнув головою Достойний на знак згоди.

І промовив Сіддхартха:

— Вчора, о Величний, мені випало щастя почути прекрасне твоє учення. Послухати його ми прийшли сюди з товаришем здалеку. І ось мій товариш зостався з твоїми учнями — він приєднався до тебе. А я вирушаю шляхом прочанина далі.

— Воля твоя, — стримано відповів Достойний.

— Надто сміливі мої слова, — провадив Сіддхартха, — але я не хочу йти від Величного, не висловивши йому відверто своїх думок. Чи зласкавишся ти, о Достойний, послухати мене ще трохи?

Будда мовчки кивнув головою. Тоді Сіддхартха сказав:

— У твоїм ученні, о Найдостойніший, мене здивувало насамперед одне. У вченні усе цілком зрозуміло і переконливо. Світ ти змальовуєш як досконалий ланцюг, що ніколи й ніде не вривається, — вічний ланцюг, поєднаний причинами й наслідками. Ніколи ще світ не мав такого зрозумілого вигляду, ніхто не зображував його так незаперечно. Воістину натхненніше має забитися серце у грудях кожного брахмана, коли він, твоїм ученням збагачений, подивиться на світ як на досконалий причинний зв'язок, безперервний, ясний; мов кришталь, не залежний від випадковості, не залежний від волі богів. Добрий він чи лихий і що являє собою в ньому життя — страждання чи радість, — це вже інша розмова; може, це й не суттєво. Але те, що світ становить внутрішню єдність, що між усім сущим існує причинний зв'язок, що все велике й мале охоплюється тим самим потоком, підвладне тому самому законові першопричин, що все народжується і вмирає, — це виразно випливає, о Довершений, з твого величного вчення. Одначе ця єдність і послідовність усіх речей, за твоїм-таки вченням, в одному місці все ж уривається, і крізь невеличку прогалину в цей цілісний світ проникає щось чуже і нове — таке, чого досі не було і чого не можна пояснити й довести. Це — твоє вчення про подолання світу, про спасіння. Але ця невеличка прогалина, цей невеличкий розрив знов ламає і перекреслює цілісний світовий закон.

Гаутама, Довершений, вислухав Сіддхартху спокійно, незворушно. А тоді добродушним своїм, ввічливим і чистим голосом промовив:

— Ти, о брахманський сину, послухав учення і добре вчинив, що так глибоко над ним замислився. Ти знайшов у ньому прогалину, знайшов ваду. Міркуй про це й далі. Але дозволь тебе, о допитливий, застерегти від плутанини суджень та суперечок про слова. Судження нічого не

важать, вони можуть бути гарні й погані, розумні й безглузді, кожному вільно до них приставати чи їх відкидати. Але вчення, яке ти почув від мене, — не судження мої, і мета його — не пояснити допитливим світ. Мета в нього інша: звільнити людей від страждань. Ось чого вчить Гаутама — цього і нічого іншого.

— О Величний, не гнівайся на мене, — промовив Сіддхартха. — Я так заговорив до тебе не для того, щоб завести суперечку про слова. Твоя правда, судження важать не багато. Одначе дозволь мені сказати ще одне: я жодної миті не мав у тобі сумніву. Я жодної миті не мав сумніву, що ти — Будда, що ти домігся своєї мети — найвищої, до якої прагнуть тисячі брахманів і брахманських синів. Ти знайшов спасіння від смерті. Воно явилось тобі з власних твоїх шукань, на власнім твоїм шляху, завдяки роздумам, завдяки самозаглибленню, завдяки пізнанню, завдяки просвітленню. Ніщо не явилось тобі з учення! І ніхто — так я гадаю, о Величний! — ніхто не засягне спасіння завдяки вченню! Нікому, о Достойний, ти не перекажеш словами і не поясниш настановами вчення того, що сталося з тобою в годину твого Просвітлення! Багато чого є в ученні просвітленого Будди, багато чого воно вчить — праведно жити, уникати зла. Та одного немає в такому чіткому, в такому достойному вченні: у ньому нема розкриття таємниці того, яким шляхом до нього дійшов сам Величний — один з-поміж сотень тисяч. Ось про що я замисливсь, ось що я осяг, коли слухав учення. Ось задля чого я вирушаю у мандри далі. Не на пошуки іншого, кращого вчення, бо знаю: такого вчення немає. Я йду, щоб відмовитися від усіх учень, від усіх учителів і або домогтися своєї мети самому, або вмерти. Та не раз іще, о Величний, я згадуватиму про цей день, про цю годину, коли очі мої споглядали святого.

Будда спокійно дивився в землю; спокійно, в досконалій байдужості променилось його непроникне обличчя.

— Нехай же твої думки, — нарешті неквапно промовив Достойний, — не виявляться помилковими! Дійди до своєї мети! Одначе скажи мені: ти бачив юрбу моїх саман, отих багатьох моїх побратимів, що пристали до

вчення? Невже ж ти гадаєш, зайшлий самано, невже ти гадаєш, що всім їм буде краще відмовитись від учення й повернутися до мирського життя та втіх?

— Я зовсім так не гадаю! — вигукнув Сіддхартха. — Нехай усі вони зостаються при вченні, хай кожен із них досягне своєї мети! Не подобає мені судити про те, як жити іншим! Моє діло — судити про себе, тільки про себе й собі лише щось вибирати чи щось відкидати. О Величний, ми, самани, шукаємо спасіння від власного "я". Якби я, о Достойний, був одним із твоїх учнів, то, боюсь, могло б статися, що моє "я" знайшло б спокій і спасіння лиш для годиться, облудно. Насправді жило б воно й далі, набиралося сили, бо і вчення, і своїх послідовників, і любов до тебе, й товариство ченців я обернув би на своє "я".

Ледь усміхнувшись, ясним і привітним поглядом подивився незворушний Гаутама в очі зайшлому юнакові й зробив майже не помітний прощальний жест.

— Ти, о самано, розумний, — промовив Достойний. — І розумно умієш говорити. Але надто великого розуму, друже мій, остерігайся!

І Будда рушив своєю дорогою, а погляд його і ледь помітна усмішка навік укарбувалися в Сіддхартхину пам'ять.

"Зроду не бачив ще я людини, яка б отак усміхалась, дивилась, сиділа й ступала, — міркував юнак. — І мрія моя — навчитись ступати, сидіти, дивитися й усміхатись так само істинно, так само вільно, з гідністю, щиро, так само по-дитячому, загадково і таємниче. Так істинно дивиться і ступає лиш той, хто проник у потаємні глибини свого "я". Певно, й мені треба спробувати проникнути у потаємні глибини мого "я".

Я побачив людину, — міркував Сіддхартха, — єдину на світі людину, перед якою мусив опустити очі. Тепер я ні перед ким уже не опущу

очей, ні перед ким! Вчення цього чоловіка мене не захопило, і тепер жодне інше вчення вже не захопить.

Обікрав мене Будда, — міркував Сіддхартха. — Обікрав він мене, та ще більше він мені подарував. Величний забрав у мене товариша, того, що вірив у мене, а тепер вірить у нього, забрав того, хто був моєю тінню, а тепер став тінню його, Гаутами. Але подарував мені Будда Сіддхартху — мене самого".

Пробудження

Коли Сіддхартха вийшов із гаю, де зостався Будда, Довершений, і де зостався Говінда, то відчув, що в тому гаю відділилося від нього й залишилось і все його минуле життя. Про це відчуття, що сповнило всю його душу, він розмірковував, неквапно простуючи дорогою. Тяжко замислився Сіддхартха, мов поринув у глибоку тиховодь, аж на дно цього відчуття — туди, де залягають першопричини, бо осягати першопричини, здавалось йому, це, власне, і є думати, й тільки так відчуття обертаються в пізнання, не губляться, а стають дійсними, починають випромінювати те, що в собі мають.

Отак Сіддхартха поволі простував собі й міркував. І дійшов висновку, що він не юнак уже, а дорослий чоловік. І дійшов він висновку, що чогось позбувсь, як ото гадюка позбувається старої шкіри, що чогось у ньому не стало — того, що належало йому і було з ним усю його юність: бажання мати вчителів і слухати повчання. Останнього вчителя, який трапивсь йому на шляху, навіть його, найвеличнішого і наймудрішого, Будду, святого, він, Сіддхартха, покинув, мусив піти від нього, не в змозі прийняти його вчення.

Замислившись, Сіддхартха уповільнив ходу і спитав себе: "Одначе що ж воно таке — оте, чого ти хотів навчитись в учень та вчителів і чого вони, ті, хто тебе так багато вчив, усе ж не змогли тебе навчити?" І зрозумів Сіддхартха: "Це — моє "я", що його смисл і суть я прагнув

пізнати. Це — моє "я", якого я прагнув позбутися і здолати. Проте мені не пощастило його здолати, я його тільки ошукав, я тільки утік, тільки сховався від нього. Воістину, ні про що в світі я так багато не думав, як про оце своє "я", як про оцю загадку, що я живу, що я один із-поміж решти й від усіх відокремлений, відмежований, що я — Сіддхартха! І ні про що в світі я не знаю так мало, як про себе, Сіддхартху!"

Дійшовши цієї думки, Сіддхартха, що повільно, замислено простував своєю дорогою, спинився, і ту ж мить із цієї думки народилася ще одна, нова, а саме: "Причина того, що я нічого про себе не знаю, що Сіддхартха мені й досі такий чужий і невідомий, — причина цього одна, одна-однісінька: я сам себе боявся, я від себе втікав! Я шукав Атмана, шукав Брахмана, я ладен був членувати й розкладати на частини своє "я", щоб знайти у невідомім його нутрі зерно всіх оболонок — Атмана, життя, божественне, найзапрвітніше. Але сам себе я при цьому втратив".

Сіддхартха розплющив очі й роззирнувся довкіл. Обличчя його осяяла усмішка, а все тіло з голови до п'ят сповнилося глибоким почуттям пробудження від тривалого сну. І ту ж мить він знову пустився в дорогу — пустився бігом, як той, котрий знає, що треба діяти.

"О ні, — зітхнув він з полегкістю, — тепер я вже не дам Сіддхартсі від мене втекти! Тепер я починатиму думати й жити уже не з Атмана і не з страждань світу. Я більш не хочу вмертвляти себе й членувати, щоб під руїнами знайти таємницю. Тепер мене мають учити не "Йогаведи" і не "Атхарваведи", не аскети і не якесь учення. Я буду учнем і вчитимусь у самого себе, я пізнаю себе, пізнаю тайну Сіддхартхи!"

Він огледівся довкола, мовби вперше побачив світ. І світ був прекрасний, світ був строкатий, і дивовижний, і загадковий! Була тут блакить, була жовтизна, була зелень, плинуло небо і річка, позастигали гори й ліси — все чудовне, все сповнене чарів і таїни, і серед усього цього — він, Сіддхартха, той, що пробуджується, що простує до самого себе. І все це — вся жовтизна і блакить, річка і ліс — уперше влилося

крізь очі в Сіддхартху, і було це вже не чаклунство Мари, не ілюзія Майї, не безглузде й випадкове розмаїття світу виявів і форм, відразливе глибокомисному брахману, що зневажає це розмаїття й шукає єдності. Блакить була блакиттю, річка — річкою, і хоч у блакиті та в річці одне, божественне, для Сіддхартхи жило і потай, але образ і зміст воно мало саме божественний: тут — жовтизна, тут — блакить, там — небо, там — ліс, а тут ось — Сіддхартха. Зміст і суть були не десь поза речами — вони були в самих речах, у всьому.

"Який же я був глухий і черствий! — міркував Сіддхартха, поспішаючи вперед. — Коли хтось читає письмо і прагне збагнути зміст, то не минає окремих літер і знаків, не називає їх оманою, випадковістю, нічого не вартою мішурою, а читає всі літери, вивчає їх і в них закохується. Але я, той, що хотів прочитати книгу світу і книгу власної суті, на догоду здогадному змістові знехтував літери й знаки, світ виявів і форм я назвав оманою, свій зір, свою мову — випадковим, нічого не вартим виявом. Ні, тепер усе це позаду, я пробудився, пробудився насправді й аж сьогодні народився на світ".

Усвідомивши це, Сіддхартха знов зупинився — зненацька, так ніби вздрів на дорозі гадюку.

Бо зненацька збагнув іще одне: він, той, що насправді немов пробудився від сну чи народився на світ, він мав почати життя заново і з самого початку. Коли вранці Сіддхартха виходив із гаю Джетавана, гаю того Величного, — вже на шляху пробудження, на шляху до самого себе, — він мав намір — і йому це здавалось природним і самим собою зрозумілим — після кількох років аскетського життя повернутись додому, до батька. Одначе тепер, аж цієї хвилини, коли він спинився, неначе уздрів гадюку, Сіддхартха прокинувсь іще для одної думки: "Я ж бо уже не той, що був, я вже не аскет, я вже не жрець, я вже не брахман. Що ж я тепер удома, коло батька робитиму? Вчитимусь? Приноситиму жертви? Заглиблюватимуся в себе? Адже все це позаду, всього цього на моєму шляху вже немає".

Сіддхартха застиг, і на хвилю, на мить біля серця у нього пройшовсь холодок. Сіддхартха побачив, який він самотній, і відчув, як у грудях його щось затріпотіло й завмерло — мовби звірятко, мов зайчик чи пташка. Роками він був без роду і племені й не відчував цього. А тепер ось відчув. Та завжди, навіть поринувши глибоко в себе, він був сином свого батька, був брахманом, людиною високого стану, священнослужителем. А тепер став усього лиш Сіддхартхою, Пробудженим, — більш ніким. Глибоко вдихнув він повітря і хвилю тремтів іще і здригався від внутрішнього холоду. Ніхто в цілому світі не був такий самотній, як він. Жоден вельможа, що не належав до вельмож, жоден ремісник, що не належав до ремісників, але знайшов у них прихисток, жив їхнім життям, розмовляв їхньою мовою, жоден брахман, що не належав до брахманів, але жив із ними, жоден аскет, що не знайшов прихистку в стані саман, і навіть усіма забутий самітник у джунглях не був сам і не був самотній, його щось оточувало, навіть він належав до якогось стану, і цей стан був його родом і племенем. Говінда пішов у ченці, і тисячі ченців стали йому братами, вони носять такий самий, як у нього, одяг, вірять у те саме, розмовляють тією самою мовою. А він, Сіддхартха, до чого належить він? Чиє життя стане його життям? Чиєю мовою він розмовлятиме?

З цієї хвилини, коли цілий світ від нього відринув, коли він, Сіддхартха, спинився, самотній, як зірка в небі, з цієї хвилини холоду й занепаду духу Сіддхартха випірнув на поверхню і, зібраний у ще міцніший кулак, став уже більше, ніж доти, своїм "я". Сіддхартха відчув: це був останній дрож пробудження, остання судома пологів. І ту ж мить він знову пустився в дорогу, попрямував нетерпляче і квапно — уже не додому, не до батька, вже не назад.

ЧАСТИНА ДРУГА

Камала

Сіддхартха учився нового щокрок на своїм шляху, бо світ перемінився, а серце його було зачароване. Він дивився, як сонце

сходить із-за лісистих гір і заходить за далеким, порослим пальмами морським берегом. Він дивився, як уночі зорі займають свої місця, а молодик пропливає, мов човен у синьому морі. Він дивився на дерева, на тварин, на хмари, на веселку після дощу, на скелі, на трави й квітки, на річку й струмок, дивився, як уранці мерехтить у кущах роса, дивився на далекі, синюваті й невиразні обриси високих гір, дивився, як на рисовім полі срібними хвилями гуляє вітрець, слухав, як співають пташки й гудуть бджоли. І все це, розмаїте й строкате, було споконвіку — споконвіку світило сонце і місяць, споконвіку шуміли річки й гули бджоли. Але для Сіддхартхи все це доти було не що інше, як легенький, оманливий серпанок перед очима, і він споглядав його недовірливо й тільки для того, щоб пронизувати і знищувати думками, бо була то не суть — суть ховалася поза видимим. Але тепер його розкутий зір перенісся по цей бік, він бачив і розпізнавав видиме, шукав у цьому світі рідний дім, не докопувався суті, не прагнув зазирнути у світ потойбічний. Світ прекрасний, коли просто його споглядаєш, нічого в ньому не шукаючи, — просто так, як його споглядають діти. Прекрасний місяць і зорі, прекрасний ручай і берег, гори і ліс, коза й золотокрилий жук, квітка й метелик. Прекрасно й хороше йти по світу, отак, як мала дитина, — прокинувшися від сну, відкривши всьому душу, отак без недовіри. Інакше тепер пекло голову сонце, інакше остуджувала лісова прохолода, інакше смакувала вода зі струмка і з кадоба, інший мав смак гарбуз і банан. Коротші стали дні, коротші ночі, кожна година пропливала так швидко, як вітрило в морі, а під вітрилом був корабель, повен скарбів, повен радощів. Сіддхартха бачив, як під високим склепінням крон, аж у верхів'ях, мандрує табун мавп, і чув дикі, спраглі пташині крики. Він бачив, як баран наздоганяє і покриває вівцю. Бачив, як увечері в заростому очеретом озері полює голодна щука, а перед нею з води цілими зграйками вискакує, тріпочучи й вилискуючи, перелякана мілька; сила й жага відчувалась щораз у водоверті, збуреній нестримною переслідувачкою.

Все це було споконвіку, але він, Сіддхартха, досі нічого не бачив; він був не тут. Тепер він був тут, він до цього належав. У очі його вливалося світло і тінь, у серце його вливалися зорі й місяць.

Дорогою Сіддхартха згадував також про все, що він спізнав у гаю Джетава-на, — про вчення, яке там слухав, про божественного Будду, прощання з Говіндою, розмову з Величним. Знов пригадав він свої слова, з якими звернувсь до Величного, пригадав кожнісіньке слово і з подивом усвідомив: він казав там таке, чого тоді, власне, зовсім іще й не розумів. Ось що сказав він Говінді: його, Будди, багатство і таємниця — не вчення, а те, чого висловити й навчитись не можна, те, що він звідав один раз у годину просвітлення. І щоб звідати це, він, Сіддхартха, тепер і пішов у світ і почав це вже звідувати. Тепер він мав звідати самого себе.

Певно, давно вже він знав, що його "я" — це Атман, і суть його така сама вічна, як Брахман. Та ніколи ще він не знаходив цього "я" по-справжньому, бо намагався спіймати його у сіті думок. Але ж "я" — то, звісно, не плоть і не гра уяви, це й не думки, і не глузд, і не завчена мудрість, не завчене вміння робити висновки і снувати з уже передуманого нові думки. Ні, і той світ думок — ще по цей бік, і коли убиваєш випадкове "я" свідомості, то це до мети не приводить, зате дістає поживу випадкове "я" думок і вченості. Те й те — і думки, і свідомість — речі гарні, за тим і тим криється остаточний смисл, до того й того слід прислухатися, тим і тим слід грати, ні того, ні того не треба ні нехтувати, ні переоцінювати, в тому й тому треба вчувати таємничі голоси найпотаємнішого. Він хотів розчинитися у нічому, так ніби бути нічим йому наказував, радив голос. Чому колись, у годину годин, коли на Гаутаму зійшло просвітлення, він саме сидів під Деревом мудрості Бо? Тому що почув голос — голос у власнім серці, який наказав йому сісти спочити під тим деревом, і він вибрав не умертвіння плоті, не жертвоприношення, не обмивання і не молитви, не їжу й питво і не сон чи мрії — ні, він послухався того голосу. Послухатись отак голосу, не чужого наказу, а тільки голосу, виявити отак готовність — ось що прекрасно, ось що потрібно! Тільки це, й більш нічого.

Вночі, коли Сіддхартха спав у солом'яній хижі одного перевізника на березі річки, йому приснився сон: начебто постав перед ним Говінда у жовтій одежі аскетів. Сумний мав Говінда вигля д, і сумно спитав він:

"Навіщо ти мене покинув, Сіддхартхо?" Тоді обійняв він Говінду, обвив його руками й, коли пригорнув до себе і поцілував, то раптом виявилось, що це вже не Говінда, а якась жінка, і з-під її одежі вибились повні перса, й Сіддхартха лежав на тих персах і пив молоко, і було воно густе та солодке, пахло жінкою й чоловіком, сонцем і лісом, твариною й квіткою, всіма фруктами й усіма насолодами. Молоко те п'янило, дурманило голову…

Коли Сіддхартха прокинувся, за прочиненими дверима хижі вже мерехтіла бліда річка, а в лісі глухо і тужно лунав совиний погук.

Почавсь новий день, і Сіддхартха попросив у господаря, щоб той переправив його на другий берег. Перевізник узяв Сіддхартху на бамбуковий пліт, і широка річка вилискувала на вранішній зорі рожевим сяйвом.

— Гарна річка, — мовив Сіддхартха.

— Гарна, — відказав перевізник, — дуже гарна. Я люблю її над усе. Часто я її слухаю, часто задивляюся їй у очі й завжди в неї вчуся. В річки можна багато чого навчитись.

— Спасибі тобі, добродійнику мій, — промовив Сіддхартха, ступивши на другий берег. — Я не маю чого подарувати тобі, щоб віддячити за гостинність, не маю чим і заплатити. Людина я без роду й племені. Я брахманський син і самана.

— Я так і зрозумів, — відповів перевізник, — і не сподівався від тебе ні дарунку, ані платні. Подаруєш мені щось іншим разом,

— Ти в це віриш? — весело поспитав Сіддхартха.

— Ну звісно. Цього я теж навчився в річки: все повертається! Повернешся й ти, самано. А тепер прощавай! Нехай платою мені буде твоя дружба. Згадай про мене, як приноситимеш богам жертву.

Вони всміхнулись один до одного і розлучились. Сіддхартха, всміхаючись, тішився дружбою й привітністю перевізника. "Він — як Говінда, — міркував Сіддхартха. — Всі, кого я стрічаю на своєму шляху, нагадують Говінду. Всі вони вдячні мені, хоч дякувати треба їм, всі догідливі, всі так хочуть дружити і слухатись, менше думати... Люди — це діти".

В обідню пору Сіддхартха прийшов до одного села. Перед глиняними халупами на вулиці кублились діти, лузали гарбузове насіння, бавилися мушлями, галасували й бились, але, вздрівши чужого саману, злякано кинулися врозтіч. У кінці села дорогу перетинав струмок; біля нього стояла навколішки молода жінка й прала білизну. Сіддхартха привітався, жінка підвела голову, всміхнулась до нього, і він помітив, як сяйнули в неї очі. Тоді Сіддхартха поблагословив її, як це ведеться в подорожан, і спитав, чи далеко ще до великого міста. Жінка випросталась і ступила йому назустріч; на юному її обличчі чарівно блищали вологі вуста. Вона перемовилась із Сіддхартхою жартом, поцікавилася, чи він обідав і чи правда це, що самани ночують у лісі самі і їм не вільно мати коло себе жінок. Розмовляючи, вона наступила лівою ногою на його праву й гойднула станом — так роблять жінки, коли хочуть спокусити чоловіка на любовну втіху, що її у трактатах називають "вилізання на дерево". І Сіддхартха відчув, як у нього заграла кров, і в цю мить йому пригадався сон, і він нахилився до жінки й поцілував самими губами її брунатні соски. А коли підвів погляд, то побачив усміхнене, застигле в чеканні обличчя й примружені, сповнені жаги очі.

І Сіддхартха відчув, як у ньому також ворухнулась жага, ворухнулися муки плоті; але він ще ніколи не торкався жінки й на мить завагавсь, хоч руки його вже ладні були обійняти незнайому. І ту ж мить він здригнувся й почув внутрішній голос, і той голос сказав йому "ні". І

враз усі чари на усміхненім обличчі молодої жінки розтанули, і Сіддхартха побачив перед собою вже тільки вологий погляд хтивої самиці. Лагідно погладив він розчаровану жінку по щоці, відвернувсь і на її очах хутко зник у бамбуковім переліску.

Надвечір цього самого дня Сіддхартха нарешті прийшов до великого міста й непомалу зрадів, бо вже знудився за людьми. Довго він жив у лісах, а солом'яна хижа в перевізника, де юнак ночував напередодні, була в нього за стільки років першим дахом над головою.

Перед містом, біля одного мальовничого, обнесеного огорожею гаю розваг трапився мандрівникові невеликий гурт слуг та служниць із кошиками. Посеред гурту в гарному оздобленому паланкіні, що його несли четверо слуг, на червоній подушці під строкатим дашком від сонця сиділа жінка, господиня. Сіддхартха став при вході до гаю і задивився на цю процесію; він споглядав слуг, служниць і кошики, споглядав паланкін і побачив у ньому жінку. Під високо підібраними косами юнак розгледів ясне-ясне, ніжне-ніжне, розумне-розумне обличчя, яскраво-червоні, немов щойно розламана смоква, вуста, доглянуті й наведені високими дугами брови, розумні та пильні темні очі, світлу довгу шию, що виглядала із золотисто-зеленої сукні, довгі й тонкі, унизані широкими золотими браслетами світлі руки.

Побачив Сіддхартха, яка вродлива ця жінка, і серце його аж засміялось. І коли паланкін порівнявся із ним, юнак низько вклонився, а як випроставсь, то подивився в чарівне ясне обличчя, спробував щось прочитати в розумних, увінчаних високими бровами очах і вдихнув незнайомі пахощі. Всміхнулась йому вродливиця, ледь помітно кивнула головою і зникла в гаю; за нею посунули й слуги.

"Ось як я входжу до цього міста — під чарівним знаменням!" — промайнуло в Сіддхартхи. Йому кортіло відразу ступити до гаю, але він завагався й аж тепер пригадав, як служниці та слуги розглядали його при вході — зневажливо, підозріливо, аж із відразою.

"Я ще самана, — подумав Сіддхартха, — все ще самана. Аскет і жебрак. Не такий я повинен бути, не таким я ввійду до гаю". І він усміхнувся.

У першого ж чоловіка, що трапивсь йому дорогою, юнак розпитав про гай і про те, як звати жінку. Він довідавсь, що це — гай Камали, славетної куртизанки, і що, крім гаю, вона має й будинок у місті.

Аж тоді ступив Сіддхартха до міста. Нарешті він мав мету.

Простуючи до мети, він ішов туди, куди його вели вулички, пірнав у людські потоки, застигав на майданах, відпочивав на кам'яних сходах біля річки. Надвечір Сіддхартха спізнався з помічником цирульника, якого вперше побачив за роботою в затінку під склепінням, потім — у храмі Вішну, де хлопець молився, і якому повідав історію про Вішну й Лакшмі. Заночував Сіддхартха в човнах на річці, а рано-вранці, до того ще, як перші клієнти прийшли до цирульні, попросив того хлопця, щоб зголив йому бороду, підстриг, зачесав його і змастив чуба запашною олією. Після цього Сіддхартха пішов до річки й скупався.

А коли надвечір вродливиця Камала прибула в паланкіні до гаю, Сіддхартха стояв уже біля входу. Він уклонився, і куртизанка кивнула йому головою у відповідь. Потім Сіддхартха підкликав слугу, що йшов у процесії останнім, і попросив переказати господині, що з нею хоче побалакати молодий брахман. Згодом слуга повернувся й сказав, щоб Сіддхартха ішов за ним. Слуга мовчки провів юнака до альтанки, де на канапці лежала Камала, й залишив їх самих.

— То не ти вітався зі мною вчора коло воріт? — спитала Камала.

— Так, я побачив тебе ще вчора і привітався з тобою.

— А хіба вчора ти не мав бороди й довгого чуба в пилюці?

— Так, твого ока ніщо не уникло, все ти помітила. Ти бачила Сіддхартху, брахманського сина, що пішов з дому, став саманою і був ним цілих три роки. Одначе тепер я звернув з тої стежки й прийшов до міста. І перша, кого я зустрів ще перед містом, була ти. І прийшов я сюди, о Камало, щоб сказати тобі про це! Ти — перша жінка, з якою Сіддхартха розмовляє, не опускаючи погляду. Тепер я, коли побачу вродливу жінку, не потуплю очей ніколи вже!

Всміхнулася Камала й погралась павиним віялом. А тоді поспитала:

— І Сіддхартха прийшов сюди, щоб мені тільки про це сказати?

— Щоб сказати про це і скласти тобі подяку за твою красу. І якщо не буде тобі неприємно, Камало, то я хочу просити тебе, щоб ти стала моєю подругою і вчителькою, бо я ще нічого не знаю в мистецтві, в якому ти вельми майстерна.

І Камала засміялася гучно.

— Друже мій, зі мною ще не бувало, щоб до мене приходив із лісу саман а й просився в науку! Зі мною ще не бувало, щоб до мене приходив самана із довгим чубом і в старій та подертій настегенній пов'язці! Багато юнаків навідується до мене, є серед них і брахманські сини, але ж вони приходять ошатно вбрані, у гарних черевиках, і чуби в них приємно пахнуть, а в гаманцях є гроші. Отакі юнаки ті, самано, що ходять до мене!

І відповів Сіддхартха:

— Ось я й учуся в тебе, Камало. І почав це робити ще вчора. Я вже зголив собі бороду, зачесав і змастив свого чуба. Тепер, о прекрасна, мені бракує вже не багато: гарної одежі, вишуканих черевиків та гаманця з грішми. Знай же: Сіддхартха поклав був домогтися більшого, аніж такі дрібниці, і він його домігся. Як же мені не домогтися тепер

того, що я намислив учора, — стати другом твоїм і навчитися в тебе утіх кохання! Ти ще сама побачиш, Камало, який тямовитий із мене учень. Я навчився куди важчого, ніж те, чого маєш навчити мене ти. То невже ж тобі мало такого Сіддхартхи, який оце є,— з напомадженим чубом, але без одежі, без черевиків і без грошей?

Засміялась Камала і вигукнула:

— Ні, любий, такого ще мало! Сіддхартха повинен мати одежу — ошатну одежу, і черевики — гарні черевики, і багато грошей у калитці. І щоб він носив Камалі подарунки! Тепер зрозумів ти, самано з лісу? Тепер ти утямив?

— Ще й як утямив! — вигукнув Сіддхартха. — Як же мені не втямити того, що промовляють такі вуста! Твої вуста, Камало, — мов щойно розламана смоква. Але й у мене вуста червоні та свіжі, вони пасуватимуть до твоїх, ось побачиш! Одначе скажи, чарівна Камало, невже ти зовсім не боїшся самани з лісу, що прийшов учитись кохання?

— Чом же я маю боятись самани, дурного самани з лісу, який жив серед шакалів і якому й невтямки, що таке жінка?

— О, цей самана дужий, він не знає страху і може тебе, юна красуне, присилувати!

— Ні, самано, цього не боюсь я. Хіба хоч один із саман, а чи з брахманів коли-небудь боявся, що хтось прийде, схопить його й силоміць забере в нього вченість, благочестя і глибокодумність? Ні, бо все це належить йому, і він віддає тільки те, що хоче, й тільки тому, кому хоче. Те саме, достоту те саме і з Камалою та втіхами кохання. Рожеві й чарівні в Камали вуста, але спробуй припасти до них проти її волі, і тобі не дістанеться й краплі від їхньої насолоди. А як же вони вміють дарувати насолоду!.. Ти тямовитий, Сіддхартхо, тож затям собі й таке: кохання можна випросити, купити, дістати в подарунок, стріти на

вулиці, однак силоміць його не візьмеш. Отож ти обрав не той шлях, самано. Ні, шкода було б, якби такий славний юнак, як ти, узявся до діла не з того боку.

Сіддхартха всміхнувсь і вклонився.

— Так, шкода було б, Камало, ти правду сказала! Це було б дуже шкода! А я не хочу втрачати й краплі насолоди з твоїх вуст, як не хочу й того, щоб ти втрачала насолоду із вуст моїх! Що ж, хай буде по-твоєму, домовмося так: Сіддхартха вернеться до тебе тоді, як матиме те, чого йому ще бракує, — одяг, черевики й гроші. Але скажи, о чарівна Камало, чи ти не даси мені ще одну невеличку пораду?

— Пораду? Чом не дати! Хто ж не дасть залюбки пораду бідному, темному самані, що жив у лісі серед шакалів?!

— Тож порадь, люба Камало: куди я маю податися, щоб як можна скоріш роздобути одяг, черевики та гроші?

— Це знає, мій друже, либонь, багато хто. Роби те, чого вчився, і за це люди дадуть тобі й гроші, й одежу, і черевики. Інакше бідняк грошей не добуде. А що ти вмієш?

— Я вмію думати. Вмію чекати. Вмію постувати.

— І все?

— Все. Ба ні, ще вмію складати вірші. Ти подаруєш мені за вірш один поцілунок?

— Якщо вірш припаде мені до вподоби, то подарую. То що це за вірш? Сіддхартха на хвилю замисливсь, а тоді проказав:

У свій тінистий гай ішла чарівна Камала. Коло воріт уздрів її засмаглий самана, Побачив квітку лотоса — і низько уклонивсь. І вдячно Камала всміхнулася йому. "Як солодко ж, — юнак подумав, — не богам, А Камалі чарівній жертви нести".

Гучно заплескала Камала в долоні, аж на руках у неї задзвеніли золоті браслети.

— Славні ти складаєш вірші, засмаглий самано! А й справді, нічого зі мною не станеться, як подарую тобі за них цілунок.

Вона притягла поглядом Сіддхартху до себе, він нахилився і торкнувся губами її губів, що були немов щойно розламана смоква. Довго цілувала його Камала, і глибоко вражений Сіддхартха відчув, як вона його вчить, яка вона мудра, як полонить його, і відтручує, і приваблює знов. І збагнув Сіддхартха, що за цим першим цілунком його чекає ще довга низка продуманих і випробуваних цілунків, і кожен із них не буде схожий на решту. Важко дихаючи, Сіддхартха випростався, і цієї хвилини він нагадував подивованого хлопчика, що раптом у кмітив, скільки ж то на світі є мудрого й такого, чого треба навчитись.

— Які ж гарні у тебе вірші! — вигукнула Камала. — Якби я була багата, то заплатила б тобі за них золотом. Одначе нелегко буде заробити віршами стільки грошей, скільки тобі треба. Бо якщо ти хочеш стати Камалиним другом, то грошей тобі знадобиться багато.

— Як же ти вмієш цілуватись, Камало! — прошепотів збентежений Сіддхартха.

— Так, цілуватись я вмію, саме тому мені й не бракує одежі, черевичків, браслетів та багатьох інших речей. А от що вийде з тебе? Невже ти тільки й умієш, що думати, постувати та складати вірші?

— Я знаю ще жертовні гімни, — відповів Сіддхартха. — Але тепер уже не хочу їх співати. Знаю також заклинання, але теж більш не хочу їх проказувати. Читав я трактати...

— Стривай, — урвала його Камала. — Ти вмієш читати? А писати?

— Звісно, вмію. Писати багато хто вміє.

— Більшість людей писати не вміють. І я не вмію. Це добре, що ти вмієш читати й писати. Дуже добре. І заклинання тобі ще знадобляться.

Цієї миті вбігла дівчина-служниця й прошепотіла господині щось на вухо.

— До мене гості! — вигукнула Камала. — Йди вже, Сіддхартхо, хутчій! І гляди, щоб ніхто тебе тут не побачив! Зустрінемось завтра!

А служниці Камала наказала дати благочестивому брахманові білу одіж. Не усвідомлюючи, що з ним діється, Сіддхартха спам'ятавсь аж тоді, як служниця потягла його за собою, провела манівцями до хатини в гаю й дала одіж. Затим підштовхнула в кущі й настійливо попросила, щоб він якомога скоріше і непомітно вибрався з гаю пріч.

Сіддхартха залюбки зробив те, що йому й наказали. До лісу він звик, отож проліз крізь живопліт і нишком вислизнув з гаю. Задоволений повернувся він з одягом під пахвою до міста. В одному заїзді, де спинялись на ніч подорожні, Сіддхартха підійшов до дверей, мовчки попросив їсти, мовчки прийняв окраєць рисового пирога. "Певно, завтра, — подумав він, — їсти я вже ні в кого не проситиму".

Серце його раптом сповнили гордощі. Тепер він уже не самана, йому вже не доведеться жебрати. Сіддхартха кинув пиріг собаці й зоставсь без обіду.

"У цьому світі люди живуть дуже просто, — розмірковував він. — Труднощів тут не знають. Коли я був ще саманою, мені все давалося важко, завдяки зусиллям, і не бачив я просвітку. А тепер усе легко — так легко, як ото вчитись у Камали цілуватись. Тепер мені потрібен лиш одяг і гроші, більш нічого. Це — найближча моя невеличка мета, і я осягну її без великого клопоту".

Сіддхартха давно вже розпитав, де Камала живе в місті, і на другий день прийшов до неї додому.

— Все йде чудово! — вигукнула Камала, вздрівши його. — Тебе жде Камасвамі, він у нашому місті най багатший купець. Якщо ти йому сподобаєшся, він візьме тебе на службу. Тож будь розумником, засмаглий самано! Я переказала йому про тебе через людей. Будь до нього привітний, він чоловік могутній. Але й надто скромним бути не треба! Я не хочу, щоб ти був у нього слугою, ти маєш стати йому рівнею, а то я буду тобою невдоволена. Камасвамі старіє вже і ледачіє. Якщо ти припадеш йому до вподоби, він багато чого тобі довірить.

Усміхнувся Сіддхартха й подякував Камалі. А коли вона почула, що від учорашнього дня він нічого не їв, то наказала служницям принести хліба та фруктів і нагодувати гостя.

— Тобі пощастило, — сказала Камала на прощання. — Перед тобою розчиняються одні двері за одними. І як воно так діється? Чи, може, ти володієш чарами?

Промовив Сіддхартха:

— Вчора я, Камало, сказав тобі, що вмію думати, чекати й поститись, а ти відповіла, нібито це нічого не дає. Але це дає багато чого, Камало, ось побачиш. Ти сама побачиш, що "дурні" самани у лісі вчаться і вміють багато гарних речей — таких, яких не вмієте ви. Ще позавчора я був

пелехатий жебрак, учора я вже цілував Камалу, а скоро я стану купцем і матиму гроші й усе, чому ти надаєш ваги.

— Це правда, — визнала Камала. — Але що б ти робив без мене? Що б із тобою було, якби Камала тобі не помогла?

— Люба Камало, — промовив Сіддхартха й високо підніс голову, — коли я прийшов до тебе в гай, я ступив перший крок. Я поклав собі за мету навчитись у найчарівнішої серед жінок кохати. Від тої хвилини, як я ухвалив цей намір, я не мав сумніву, що здійсню його. Я знав, що ти мені допоможеш. Я знав про це вже тоді, як при вході до гаю зустрівся з тобою поглядом.

— А якби я відмовилась?

— Ти не відмовилась. Ось послухай, Камало: коли кинеш у воду камінь, то він швидко-швидко поспішає на дно. Так буває й тоді, коли Сіддхартха обирає мету, коли в нього з'являється якийсь намір. Сіддхартха нічого не робить, він жде, він думає, він постує. Але він проходить крізь речі, як камінь крізь воду, — нічого не роблячи, навіть не рухаючись; його просто тягне, він падає. Сама мета тягне його до себе, бо він не пускає у душу свою нічого такого, що може стати меті на заваді, Це те, чого Сіддхартха навчився в саман. Це те, що невігласи називають чаклуванням і гадають, ніби його коять демони. Демони не коять нічого, демонів нема взагалі. Чаклувати може кожен, кожен може домогтися своєї мети, якщо вміє думати, якщо вміє чекати, якщо вміє постувати.

Мовчки слухала Камала Сіддхартху. І западав їй у серце голос його, погляд його очей.

— Може, все воно й так, як ти кажеш, друже, — стиха зітхнула вона. — А може, Сіддхартха просто гарний чоловік, і погляд його до вподоби жінкам, і щастя приходить до нього саме.

Поцілував Камалу Сіддхартха і попрощався.

— Я б хотів, моя вчителько, щоб це було так! Я б хотів, щоб мій погляд завше тобі подобався, хотів би, щоб щастя завше приходило від тебе до мене!

Серед звичайних людей

Сіддхартха вирушив до купця Камасвамі. Юнакові показали на розкішний будинок; слуги провели його по дорогих килимах у великий покій, де він став чекати господаря.

Увійшов Камасвамі — жвавий, догідливий чоловік з майже сивим чубом, дуже розумними, сторожкими очима й чутливими губами. Господар і гість люб'язно привіталися.

— Сказали мені, — почав Камасвамі, — що ти — брахман, чоловік учений, але хочеш послужити в купця. Ти що — потрапив у скруту, брахмане, що йдеш на службу?

— Ні, — відповів Сіддхартха, — в скруту я не потрапив і ніколи в ній не був. Я, щоб ти знав, іду від саман, серед яких довго жив.

— Як же так, ідеш від саман — і не в скруті?! Самани ж бо злидарі?

— Я справді злидар, — промовив Сіддхартха, — якщо це те, що ти маєш на увазі. Так, я злидар. Та злидар тому, що така моя воля. Отож я не в скруті.

— З чого ж ти збираєшся жити?

— Я про це ще не думав, пане. Понад три роки я злидарював і ніколи не замислювався над тим, з чого живу.

— Виходить, ти жив коштом інших людей.

— Мабуть, що так. Але ж і купець живе коштом інших людей.

— Добре сказано. Одначе купець бере в людей їхнє не задарма, він дає взамін свій крам.

— Так воно й справді здається. Кожен бере, кожен дає. Таке вже життя.

— Але ж даруй, коли в тебе нічого немає, то що ж ти даватимеш?

— Кожен дає, що має. Воїн дає свою силу, купець — крам, учитель — науку, селянин — рис, рибалка — рибу.

— Чудово! А що можеш дати ти? Чого ти навчився, що ти умієш?

— Я вмію думати. Вмію чекати. Вмію постувати.

— І все?

— Гадаю, усе!

— А який з цього зиск? Візьмім постування… Яка з нього вигода?

— Вигода дуже велика, пане. Коли хтось не має чого їсти, тоді постування — це наймудріше, що він може придумати. Якби, скажімо, Сіддхартха не навчився був постувати, йому довелося б уже сьогодні найнятися десь на службу — у тебе чи в когось іншого. Сіддхартху просто штовхнув би на це голод. А так Сіддхартха може спокійно ждати, він не знає, що таке нетерплячка, не знає, що таке скрута, він уміє довго терпіти голод та ще й при цьому сміятися. Тут, пане, в пригоді стає постування.

— Твоя правда, самано. Зачекай хвилинку.

Камасвамі вийшов, згодом повернувся зі згортком, простяг його гостеві й спитав:

— Можеш оце прочитати?

Сіддхартха глянув на згорток — а була то якась торгова угода — й почав уголос читати.

— Прекрасно, — мовив купець. — А ти б не написав мені щось отут? —

І простяг юнакові аркуш та грифель.

Сіддхартха написав і передав аркуш господареві. Той прочитав:

— "Уміти писати — це добре, а вміти думати — ще краще. Розум — це добре, а терпіння — ще краще".

— Пишеш ти славно, — похвалив Сіддхартху купець. — Ми з тобою ще побалакаємо. А сьогодні я прошу тебе бути моїм гостем і поселитись у цьому домі.

Сіддхартха подякував, прийняв запрошення і став жити у домі торговця. Юнакові принесли одежу та черевики, а слуга щодня готував йому купіль. Двічі на день тут накривали розкішний стіл, але Сіддхартха їв тільки один раз і не брав у рот ні м'яса, ні вина. Камасвамі розповідав йому про свої торговельні справи, хвалився коморами й крамом, показував свої обрахунки. Сіддхартха багато чого вчився, багато слухав і мало розмовляв. Пам'ятаючи про пораду Камали, він ніколи не ставив себе нижче Камасвамі, примушував купця, щоб той обходився з ним, як із рівним, навіть краще, аніж із рівним. Камасвамі вів свої справи дбайливо, нерідко з азартом, одначе Сіддхартха дивився на все це,

немов на гру; він докладав зусиль, щоб добре опанувати правила гри, проте її зміст його не захоплював.

Не довго й пробув він у домі купця, як той вже почав прилучати його до своїх справ. Та щодня у годину, котру йому призначила Камала, Сіддхартха навідувавсь до красуні — гарно вбраний, у гарних черевиках, а невдовзі почав уже й приносити їй подарунки. Багато чого навчили Сіддхартху її червоні, розумні вуста. Багато чого навчили його ніжні й гнучкі її руки. Його, хто був у коханні ще тільки хлопчик і прагнув сліпо, невситимо пірнати в утіху, немов у глибінь бездонну, Камала вичерпно й терпляче навчала, що втіхи не можна зазнати, не даруючи втіху іншому, і що кожнісінький порух, кожен доторк, і погляд, і ласка, кожен клаптичок тіла ховає в собі таїну, і розкрити її — то для людини бувалої щастя. Вчила його Камала, що після свята кохання двоє не повинні іти одне від одного, не намилувавшись одне одним, не відчувши кожне себе переможеним, так само, як і переможцем, щоб у жодного з них не прокинулось почуття переситу чи спустошеності й не виникло гнітючого враження, немов ти вчинив над кимось насилля або немов насилля вчинено над тобою. Багато прекрасних годин перебув Сіддхартха з чарівною і розумною умілицею — її учнем, коханцем, другом. Тут, із Камалою, був тепер глузд і цінність його нового життя, тут, а не в торговельних ділах Камасвамі.

Купець доручав Сіддхартсі складати важливі листи та угоди й узяв за звичку обговорювати з ним усі найважливіші справи. Невдовзі, однак, він завважив, що на рисі та вовні, на перевезенні вантажів річками й торгівлі Сіддхартха розуміється мало, зате рука в нього щаслива, до того ж юнак спокійніший, урівноваженіший, ніж він, купець, а також уміє краще слухати й розуміти людей.

— З цього брахмана, — сказав якось Камасвамі одному зі своїх приятелів, — справжнього купця не вийшло й ніколи не вийде — він ніколи не віддається ділам усією душею. Але він володіє секретом людини, до якої успіх приходить сам, — хай це буде вроджена щаслива зоря, чари чи щось таке, чого він навчився в саман. Часто мені здається,

що справи для нього — лиш забавка, ніколи вони не захоплюють його цілком, ніколи його не полонять, ніколи він не боїться зазнати невдачі, ніколи не потерпає за збитки.

І порадив купцеві приятель:

— Віддай йому третину прибутку з усього, що він для тебе робить. Та якщо ви зазнаєте збитків, то стільки ж із них нехай покриває й він. Тоді хлопець старатиметься більше.

Камасвамі поради прислухався. Сіддхартха, однак, і далі переймався ділами не дуже. Траплявся йому прибуток — він байдуже його приймав, до збитків доходило — він тільки сміявся й казав:

— Ти диви, а тепер вийшов пшик!

І таки складалося враження, що до справ йому зовсім байдуже.

Якось Сіддхартха вирушив до одного села, щоб закупити велику партію рису. Та поки він туди дістався, рис перекупив уже інший торговець. Одначе Сіддхартха зостався на кілька днів у селі, пригощав селян, дарував їхнім дітям мідяки, погуляв на весіллі й повернувся до міста вельми вдоволений. А Камасвамі почав докоряти йому за те, що він не повернувся одразу, згаяв час і розтринькав гроші. І відповів Сіддхартха:

— Годі тобі, любий друже, сваритися! Сваркою ніхто ще нічого не добився. Якщо ми зазнали збитків, то я їх покрию. А поїздкою я задоволений вельми. Я зазнайомився там з багатьма людьми, подружив із одним брахманом, на колінах у мене гуцалися діти, селяни водили мене по полях, і ніхто й не подумав, що я — торговець.

— Усе це чудово! — вихопилось у Камасвамі. — Але ж ти, дозволь мені так гадати, — насправді торговець! Чи ти їздив туди лише задля втіхи?

— Ну звісно! — всміхнувся Сіддхартха. — Я, звісно, їздив туди задля втіхи. А задля чого ж іще? Я побачив людей, побачив, де люди живуть, відчув їхню довіру й гостинність, я знайшов там товариша. А от якби я був Камасвамі й збагнув, що оборудка не вийшла, я розлютився б і поспішив одразу назад. І однаково згаяв би час і витратив гроші. А так я з приємністю збавив кілька днів, повчився, потішився і не завдав своїм гнівом та гарячковістю шкоди ані собі, ані людям. І якщо я приїду колись туди ще раз — скажімо, щоб закупити пізній урожай рису чи ще чогось, — то милі ті люди зустрінуть мене привітно й радо, і я похвалю себе, що першого разу не гарячкував і не обурювався. Отож угамуйся, друже, не сваріть і не псуй собі крові! А як настане день і побачиш, що цей Сіддхартха завдає тобі шкоди, то скажи тільки слово, і Сіддхартха піде своєю дорогою далі. А поки що годі-бо нам сваритись.

Марно намагався купець переконати Сіддхартху й у тому, що він їсть його, Камасвамі, хліб. Сіддхартха відповідав, що їсть власний хліб, навіть більше — обидва вони їдять, мовляв, хліб чужий — хліб усіх людей. Ніколи Сіддхартха не переймався клопотами Камасвамі, а їх купець мав доволі. Коли котрась із справ ось-ось мала скінчитись невдачею, чи коли вони мали втратити партію краму, чи коли хтось із боржників не міг повернути гроші, Камасвамі жодного разу не щастило переконати свого компаньйона, що не завадило б трохи замислитись, похвилюватись, розгніватись чи й недоспати ніч. А коли Камасвамі закинув Сіддхартсі докір — мовляв, усе, що Сіддхартха вміє, він навчився у нього, купця, то дістав таку відповідь:

— Ти, голубе, зі мною більш отак не жартуй! Я навчився у тебе, скільки коштує кошик риби та що можна злупити за позичку. Ось яка в тебе наука! А думати я, Камасвамі, навчився не в тебе. Ліпше ти сам би повчився цього у мене.

Але душа його до торгівлі не приверталася. Справи йшли добре, гроші на Камалу він мав і мав куди більше, ніж йому було треба. Одначе в усьому іншому Сіддхартха виявляв інтерес і співчуття лиш до людей, чиї справи, турботи, ремесло, радощі й глупства доти були йому чужі і далекі, як місяць у небі. І як легко вдавалось Сіддхартсі з усіма знаходити спільну мову, з усіма жити в злагоді, вчитись в усіх, так само важко було йому змиритися з думкою, що від людей його щось відділяє, а саме: саманське минуле. Сіддхартха бачив людей, котрі жили, мов діти чи мов тварини, і він їх любив і заразом зневажав. Він бачив, як люди чогось домагаються, як страждають і сивіють задля того, що йому здавалося зовсім не вартим такої ціни, — задля грошей, задля нікчемної насолоди, задля сякої-такої честі. Він бачив, як люди одне одного сварять і ображають, бачив, як нарікають на болі, з яких самана тільки сміється, і страждають від злигоднів, що їх самана просто не помічає.

Серце його було відкрите всьому, з чим ці люди ішли до нього. Радо стрічав Сіддхартха торговця, що хотів продати йому полотно, радо стрічав боржника, що просив нової позички, радо стрічав жебрака, що цілу годину розповідав про своє убозтво, хоч не був і наполовину такий убогий, як перший-ліпший самана. З багатим чужоземним купцем Сіддхартха обходився не інакше, як із слугою, що голить його, чи з вуличним торговцем, в якого купляв банани і якому дозволяв ошукати себе на дрібняк. Коли приходив Камасвамі й нарікав на свій клопіт чи робив йому закиди з приводу тої чи тої справи, Сіддхартха з цікавістю, весело слухав його, чудувався йому, намагався зрозуміти, трохи погоджувавсь — стільки, скільки вважав за потрібне, а тоді відвертавсь — відвертався до когось іншого, кому він був потрібен. А людей до Сіддхартхи ішло багато — йшло багато людей, щоб із ним побалакати й поторгуватися, йшло багато, щоб його ошукати, багато, щоб його послухати, багато, щоб почути від нього співчуття, щоб дістати від нього пораду. І Сіддхартха давав поради, і співчував, і дарував дарунки й дозволяв себе трохи ошукати. І вся оця гра і захват, з яким усі в неї грали, захоплювали його помисли так само, як колись їх захоплювали божества та Брахман.

Часом Сіддхартсі вчувався глибоко в грудях кволий, умирущий голос, що тихенько застерігав, нарікав, невиразно долинав до його свідомості. І ось одного дня Сіддхартха збагнув, що живе якимсь дивним життям і майже все, що він робить, — всього-на-всього гра, і хоч йому й весело, й іноді він має втіху, однак справжнє життя протікає мимо і його не зачіпає. Як ото фокусник, що жонглює м'ячами, так і він жонглював торговельними справами, жонглював людьми, котрі його оточували, дивився на них, тішився ними. Але серце його, джерело його сутності було десь не з ним. Джерело било інде, мов десь далеко-далеко, било невидимо і вже не мало з життям його нічого спільного. І не раз уже жахався Сіддхартха цієї думки, й прагнув її позбутися, і хотів пристрасно, всією душею віддаватися цій щоденній, дитинній метушні, хотів по-справжньому жити, по-справжньому діяти — по-справжньому жити і тішитись, а не просто стояти і споглядати збоку.

Та знов і знов приходив Сіддхартха до чарівної Камали, осягав мистецтво кохати, сповідував культ утіх, в якому мало ще просто давати й брати, розмовляв із своєю навчителькою, учився в неї, давав їй поради, слухавсь її порад. Камала розуміла Сіддхартху краще, ніж колись його розумів Говінда, вона була схожа на Сіддхартху більше.

Якось він сказав Камалі:

— Ти — як я, ти не така, як більшість людей. Ти — Камала, ніщо інше, і в тобі — тиша й спокій, куди ти будь-коли можеш ступити і бути там у себе вдома, — так само, як це можу зробити я. Мало хто має це, а можуть же мати всі.

— Не всі люди розумні,— промовила Камала.

— Та ні,— відказав Сіддхартха, — річ не в тім. Камасвамі такий самий розумний, як я, а от спокою він у собі не має. Зате інші люди, що в них глузду, як у малих дітей, — мають. Більшість людей, Камало, — мов той листок, що зірвався з дерева. І летить він за вітром, і крутиться, і,

гойднувшись, лягає на землю. А ще інші люди — їх менше — мов зорі, що линуть своїм шляхом, і вітер до них не дістає, і їхній закон та шлях — у них самих. З-поміж усіх учених людей та саман — а я знав їх багато — був і один такий Досконалий. Не забуду його повік. Це — той Гаутама, Величний, що проповідує своє вчення. Тисячі учнів щодня його слухають, проте всі вони — листя, що падає з дерева. У собі вони вчення й закону не мають.

Камала звела на Сіддхартху очі, всміхнулась.

— Знов ти про нього, — сказала вона. — Знов у тебе саманські думки? Сіддхартха нічого не відповів, і вони віддалися любовній грі — одній з тридцяти чи сорока різних ігор, що їх знала Камала. Тіло в неї було пружке, як у ягуара чи як лук у мисливця; тому, хто вчився у неї кохати, відкривалось багато втіх і таємниць. Довго гралась вона з Сіддхартхою, довго зваблювала його і відтручувала, збуджувала й стискала в обіймах, утішалася його зграбністю, поки й здолала, і він знеможено вгомонився обіч.

Схилившися над Сіддхартхою, гетера довго дивилась йому в обличчя, у стомлені очі.

— Ти — найкращий з коханців, яких я знала, — замислено промовила вона. — Ти дужчий від решти, гнучкіший і поступливіший. Добре опанував ти моє мистецтво, Сіддхартхо. Колись, як я стану старшою, мені хотілося б мати від тебе дитину. Але все ж таки, любий, ти зостався саманою, все ж таки ти мене не кохаєш. Ти не кохаєш нікого. Хіба це не так?

— Мабуть, що так, — стомлено мовив Сіддхартха. — Я такий, як і ти. Ти теж не кохаєш, а то хіба стало б кохання для тебе мистецтвом? Такі люди, як ти і я, певно, не можуть кохати. А от звичайні — можуть. Ось у чім їхня таїна.

Сансара

Довго жив Сіддхартха життям світу й утіх, хоч до цього життя й не належав. Його почування, які він умертвляв у собі в палючі роки саманства, прокинулись знов. Сіддхартха спізнав багатства, спізнав насолод, спізнав влади; і все ж таки в серці він довго ще був саманою, і Камала, розумниця, слушно про це здогадалася. Життям його завжди керувало уміння думати, чекати і постувати; люди світу, звичайні люди, були йому все ще чужі, як чужий був і він їм.

Роки минали, а Сіддхартха, заколисаний безтурботним життям, їхнього плину майже не відчував. Він став багатим, давно вже мав власний будинок, і власну прислугу, й за містом над річкою сад. Люди його любили, йшли до нього, коли потребували грошей чи поради, але ріднішої душі, ніж Камала, Сіддхартха не мав.

Той високий і світлий злет духу, який він пережив колись давно, у розквіті юності, після того, як послухав Гаутамину проповідь, як розлучився з Говіндою, те напружене очікування, та горда самота без учень і вчителів, та смиренна готовність почути у власнім серці божественний голос обернулись помалу на спомини, стала минущою; десь далеко й тихенько дзюрчало святе джерело, що било колись так близько, співало у ньому самому. Щоправда, багато що з того, чого він навчився в саман, чого навчивсь у Величного, чого навчився у батька, брахмана, ще довго не покидало його: невибагливість у житті, радість від роздумів, години самозаглиблення, потаємне знання про себе, про вічне "я", що являє собою й не плоть, і не свідомість. Дещо із цього зосталося в ньому, але помалу одне по одному опускалось на дно, вкривалося мулом. Як ото круг гончарський, колись запущений, все крутиться й крутиться і нарешті повільно, наче стомившися, зупиняється, так і в душі Сіддхартхиній ще довго оберталося колесо аскетизму, колесо розмислів, колесо розпізнавання, оберталося й досі, але вже поволі, немов нерішуче й ось-ось мало завмерти. Помалу, як ото вільгість проникає в трухлявий, умирущий пеньок, поступово його заповнює, і він нарешті загниває, так і в Сіддхартхину душу поволі

проникав світ і лінощі; і помалу вони заповнювали його душу, і душа від них важчала, душа стомлювалась і засинала. Зате почування його оживали й багато чого навчалися, багато чого пізнавали.

Сіддхартха навчився торгувати, навчився користуватися владою над людьми й розважатися з жінкою; навчився він гарно вдягатись, наказувати слугам і купатися у запахущій купелі. Навчився він їсти дбайливо й тонко приготовані страви, їсти рибу, м'ясо і птицю, пряноші й солодощі, а також пити вино, що розморює людину і вона про все забуває. Сіддхартха навчився грати в кості й у шахи, милуватися танцівницями, їздити в паланкіні, спати в м'якому ліжку. Та все ще здавався він сам собі не таким, як решта людей, відчував свою перевагу над ними, завжди позирав на них трохи глузливо, з іронічною зневагою — з тою зневагою, з якою кожен самана дивиться на мирян. Коли Камасвамі нездужав, чи гнівався, чи на щось ображався, коли йому надокучали купецькі клопоти, Сіддхартха щоразу сприймав це з іронією. Але помалу і непомітно, як минає ото пора жнив чи дощова пора, його іронія стомлювалась, почуття переваги влягалося. Помалу, в міру того, як зростали його багатства, Сіддхартха і сам переймав щось від звичайних людей, від їхньої дитинності й легкодухості. І все ж він їм заздрив, заздрив тим дужче, чим більше схожим на них робився. Заздрив він їм в одному, чого бракувало йому і що мали вони: в умінні надавати своєму життю значущості, у тому, як бурхливо вони виражали свої радощі й страх, у стриманім, але солодкім щасті їхньої вічної закоханості. Ці люди були всякчас закохані — самі в себе, у жінок, у своїх дітей, у честь чи в гроші, у заміри чи в сподівання. Але саме цього — цих дитинних радощів і дитинних глупств — цього в них Сіддхартха не вчився. Він учився в людей якраз гіршого — того, що сам зневажав. Чимдалі частіше траплялося так, що вранці, після вечірки з друзями, він довго вилежувався, відчуваючи на душ і розчарування і стому. А коли Камасвамі набридав йому зі своїми клопотами, то, траплялось, його, Сіддхартху, розбирала лють і нетерплячка. Траплялось, коли програвав у кості, то починав надто гучно сміятися. Вираз обличчя у нього був усе ще розумніший, натхненніший, ніж у решти людей, але всміхалося воно рідко й прибирало одну по одній тих рис, що їх так часто можна

побачити на обличчях багатих людей, — рис невдоволення, хворобливості, нуду, лінощів і байдужості. Його душу помалу підточувала хвороба багатіїв.

Легким серпанком, прозорим туманом повивала Сіддхартху втома й помалу, з дня на день ставала все важчою, з місяця в місяць — похмурішою, з року в рік — гнітючішою. Як ото нова одежина, що згодом старіє, з часом втрачає яскраві барви, вкривається плямами, мнеться, на пружках вистріпується, й на ній там і сям проступають потерті місця, таке було й нове життя в Сіддхартхи. Він почав його після того, як розлучився з Говіндою, — воно постаріло, з роками втратило лиск і барву, взялося зморшками й плямами, а десь у глибині його вже чигало, тут і там прозирало ще невиразне, потворне розчарування й відраза. Сіддхартха не помічав цього. Він помічав тільки, що той ясний і впевнений внутрішній голос, який колись був прокинувсь у ньому і в пору його найкращу час від часу давав про себе знати, тепер мовчав.

Світ піймав Сіддхартху в свої тенета — світ з його втіхами, похіттю, лінощами, а зрештою і з ганебною вадою, що її Сіддхартха завжди ненавидів найдужче й висміював як найбезглуздішу: жадібністю. Кінець кінцем піймала його у тенета і власність, маєтність, багатство; це була в нього вже не гра й не забавка, а пута й тягар. Дивне й підступне захоплення привело його до цієї останньої і найганебнішої залежності — гра в кості. Бо коли Сіддхартха перестав бути в серці саманою, він почав дедалі запекліше й несамовитіше грати на гроші й коштовності, хоч доти робив це тільки жартома й недбало: такі ігри, вважав він, — лиш для простих людей. Грати з ним боялись і мало хто й важився, бо ставки він ставив високі, просто зухвалі. До грального столу гнала Сіддхартху нудь у власному серці, гроші мерзенні він програвав і за вітром пускав із лютою втіхою, бо тільки так міг відверто й глумливо виявити зневагу свою до багатства, цього кумира торговців. Отож грав він розгонисто й люто, грав, ненавидячи сам себе, знущаючись сам над собою, тисячі загрібав, тисячі викидав, програвав гроші, програвав коштовності, програвав заміський будинок, відігравав його, знов програвав. Той страх, той моторошний і гнітючий страх, що його відчував Сіддхартха,

кидаючи кості, ставлячи високі ставки, той страх він любив і прагнув поринати в нього знов і знов, усе глибше й глибше, пройматися ним усіма фібрами душі, бо тільки в ньому відчував іще щось ніби щастя, щось ніби сп'яніння, щось ніби величний просвіток у своєму ситому, байдужному, нудному житті. І після кожного великого програшу Сіддхартха знов задумувавсь про багатство, ще гарячковіше бравсь за торгівлю, ще суворіше вимагав від своїх боржників сплатити борги, бо знов хотів грати, знов хотів розкидатися грішми, виявляти багатству свою зневагу. Програючи, Сіддхартха втрачав урівноваженість, утрачав терпець до недбалих платників, утрачав доброту до старців, утрачав бажання жертвувати й давати в позику гроші. Він, хто програвав у кості за вечір по кілька десятків тисяч і тільки сміявсь, у торговельних справах ставав чимдалі вимогливішим і дріб'язковішим, і вночі йому вже починали снитися гроші! І що частіше він прокидався від оцих осоружних чарів, що частіше бачив у дзеркалі в спальні своє все старіше, все бридкіше обличчя, що частіше поймало його почуття сорому і огиди, то частіше він рятувався втечею — втечею в нові азартні ігри, втечею у дурман плотських утіх та вина, а звідти — знов до нестримних нападів наживи та користолюбства. Так метався Сіддхартха у цій водоверті, метався і стомлювавсь, метався й старів, метавсь і наживав недуги.

А якось приснився йому віщий сон. Вечір Сіддхартха провів з Камалою, в чудовнім її гаю розваг. Вони сиділи під деревами, гомоніли, і Камала сказала сумні слова — слова, в яких чулась журба і втома. Вона попросила Сіддхартху розповісти про Гаутаму, все слухала і не могла наслухатись — про те, який чистий у нього погляд, які гарні й спокійні вуста, яка доброзичлива усмішка, яка умиротворена хода. Довго мусив Сіддхартха розповідати Камалі про величного Будду. Нарешті вона зітхнула й промовила:

— Колись, а може, й скоро, я також піду за тим Буддою. Я подарую Величному гай і пристану до його вчення.

А потім Камала збудила в Сіддхартсі жагу, любовною грою і болісним палом прикувала його до себе, кусала і плакала, так ніби прагнула ще раз витиснути з цієї марної, минущої втіхи останню солодку краплю. Ще ніколи Сіддхартха так навдивовиж ясно не усвідомлював, як близько стоїть плотська втіха до смерті. Згодом лежав він обіч Камали, дивився на її обличчя і під очима у неї та в кутиках вуст як ніколи виразно прочитав страшний знак — знак із тонюсіньких ліній, із ледве помітних зморщечок, знак, що нагадував про осінь і старість; зрештою, й сам Сіддхартха, якому минуло тільки за сорок, уже помічав у своєму чорному чубі подекуди сивину. На вродливім обличчі у Камали була написана втома — втома від довгої дороги, в кінці якої не було осяйної мети; втома, ледь помітне уже прив'ядання, а також зачаєний, ще не висловлений і, може, навіть іще не усвідомлений страх — страх перед осінню, страх перед старістю, страх перед неминучою смертю. Тяжко зітхнув Сіддхартха, попрощався з Кахмалою, і душа в нього була сповнена щему й потамованої тривоги.

Другу ніч Сіддхартха провів удома — з танцівницями, за вином; він хизувавсь перед людьми свого стану перевагами, хоч насправді уже їх не мав, пив багато вина. Далеко за північ дістався до ліжка, стомлений і все ж таки збуджений, ладен заридати й упасти у відчай, довго й марно намагався заснути, і серце його стискалось від скрухи, яку він, здавалося, вже не знесе, від огиди, що нею просякло все його тіло, як і теплуватим, відразливим винним присмаком, аж надто сласною, марудною музикою, аж надто лагідними усмішками танцівниць, аж надто солодкуватими пахощами їхніх кіс та персів. Та ще більшу огиду, ніж до всього цього, відчув Сіддхартха до самого себе, до свого напахченого чуба, до винного духу зі свого рота, до в'ялої втоми і нехіті у власному тілі. Як той, хто переїв і перепив, а тоді з муками все вибльовує, радий, однак, що настала полегкість, так і Сіддхартха бажав у безсонні, в страшному напливі огиди позбутися цих насолод, цих звичок, усього цього безглуздого життя й самого себе. Аж на світанку, коли місто вже прокидалось і за вікном залунав перший гомін, Сіддхартха на кілька хвилин задрімав, поринув у напівзабуття, що було лиш подобою сну. І в ці хвилини приснився йому сон.

Камала держала в золотій клітці невеличку рідкісну пташку. Та пташка й приснилась Сіддхартсі. Снилось йому, ніби пташка, що кожен ранок стрічала співом, раптом оніміла. Сіддхартсі це впало в око, він підійшов до клітки й зазирнув усередину. Пташеня було мертве й лежало уже закоцюбле. Сіддхартха дістав його з клітки, хвилю потримав на долоні, а тоді викинув геть, на вулицю. І ту ж мить моторошний страх обійняв Сіддхартху, і боляче стислося серце, так наче разом із мертвою пташкою він викинув усе найдорожче й найкраще, що мав.

Ще не прокинувшись зовсім від сну, Сіддхартха відчув невимовну тугу. Нікчемним здалося йому життя, яким доти він жив, — нікчемним, безглуздим; і ось не зосталось у нього в руках нічого живого, нічого хоч трохи цінного або такого, що варто було б зберегти. Він став самотній, порожній, немов опинився після кораблетрощі на березі.

Похмурий прийшов Сіддхартха до одного зі своїх гаїв розваг, замкнув за собою ворота й сів під манговим деревом — у серці смертельний холод, у грудях жах; він сидів і відчував, як у ньому щось умирає, щось гасне, щось доходить кінця. Помалу зібрав він докупи думки, ще раз пройшов у помислах весь свій життєвий шлях — аж від тих перших днів, які тільки зміг пригадати. Коли ж він мав щастя, коли звідав він справжнє блаженство? О так, щастя спізнав він не раз. Щастя всміхалось йому в дитинстві, коли він засягав похвали у брахманів, коли краще, багато краще, від перевесників розповідав священні вірші, провадив словесні змагання з ученими мужами і відзначався у жертвоприношеннях. Сіддхартха сказав собі ще тоді: "Тобі відкривається шлях, і пройти його ти покликаний. Тебе ждуть боги!" А потім, уже юнаком, коли ще вища мета усіх дум і роздумів піднесла його над гуртом таких самих, як він, коли він у муках намагався осягнути суть Брахмана, коли все, що він доти пізнавав, тільки будило у ньому ще більшу спрагу, в тій спразі, в тих муках він знову відчув те саме: "Йди далі! Бо ти — покликаний!" Цей голос Сіддхартха почув, як покинув він батьківський дім і обрав життя саман, тоді знов, як пішов від аскетів до того Довершеного, а потім від нього в незнаний світ. Як же давно він не

чув цього голосу, як же давно не сягав вершин, як же гладенько і безвідрадно стелився його шлях! І минали так довгі роки, й не було ні мети високої, ні спраги, ні злету; були лиш дрібні насолоди та втіхи, й ніколи не знав він вдоволення! Всі ці роки він, сам того не усвідомлюючи, мріяв і прагнув стати одним із багатьох цих людей, цих дітей, та життя в нього було куди вбогіше і жалюгідніше, ніж у них, бо ні цілі, ні клопоти їхні не ставали його, а весь світ цей таких, як Камасвамі, для нього, Сіддхартхи, був усього лиш грою, танком, комедією, що її споглядаєш збоку. Тільки Камала була його серцю люба, була йому дорога. Та чи й досі вона така? Чи потрібна ще Камала йому, а він — їй? Чи не грають вони у гру, що не має кінця? Чи треба заради цього жити? Ні, не треба! Ця гра — сансара, гра для дітей, гра, в яку, певно, приємно пограти один раз, двічі, десять разів… Але грати в цю гру знов і знов?..

І збагнув Сіддхартха, що гра скінчилась, що грати він більш не в змозі. Від жаху він аж здригнувсь і відчув, як у ньому щось умерло.

Цілий день той просидів Сіддхартха під манговим деревом — згадував батька, згадував Говінду, згадував Гаутаму. Невже ж він покинув їх тільки для того, щоб стати таким собі Камасвамі? Ніч упала на землю, а Сіддхартха сидів і сидів під деревом. А як очі підвів і побачив у небі зорі, то подумав: "Сиджу я під власним манговим деревом, у власнім гаю…" І він кволо всміхнувся. Невже ж це було потрібно, невже ж так і треба, хіба не безглузда це гра — те, що він має мангове дерево, що він має гай?

І Сіддхартха поклав край і цьому, і вмерло у ньому й це. Він устав, попрощався із манговим деревом, попрощався із гаєм. Цілий день він нічого не їв, тож тепер відчув нестерпний голод і згадав про міський свій будинок, про покої, про ліжко м'яке, про заставлений наїдками стіл. Стомлено він усміхнувся, струснув головою і з усім попрощався.

Тої самої ночі Сіддхартха пішов зі свого гаю, пішов з міста й уже ніколи до нього не повернувся. Довго ще шукав його Камасвамі, гадаючи, що Сіддхартху схопили розбійники. А Камала його не шукала.

Почувши, що Сіддхартха десь зник, вона й не здивувалася. Хіба вона весь час цього не чекала? Хіба він — не самана, не бездомний, не прочанин? І найглибше вона відчула це тоді, як вони були разом востаннє. І Камала, попри біль утрати, була щаслива, що того останнього дня ще раз так палко пригорнула Сіддхартху до себе, ще раз із ним злилася і розчинилась у ньому.

Щойно довідавшись, що Сіддхартха зник, Камала підійшла до вікна, де стояла золота клітка, відчинила її, взяла рідкісну пташку й пустила її на волю. Довго дивилась вона їй услід — услід пташці. Від цього дня Камала нікого вже не приймала, двері її для всіх були замкнені. А згодом збагнула, що після останніх відвідин Сіддхартхи вона понесла.

На річці

Сіддхартха тим часом блукав у лісі, вже далеко від міста, й нічого не знав, крім того, що повертатись назад більш не може, що життя, яким він жив стільки років, назавжди минуло, і він випив гірку до краю. Співуча пташка, що наснилась йому, умерла. Вмерла пташка у нього в серці. Глибоко затягла його сансара, з усіх боків убирав він у себе відразу й смерть, як ото губка вбирає воду, поки насмокчеться вщерть. Його сповнював пересит, сповнювала розпука, сповнювала смерть; не було вже на світі нічого такого, що могло б його захопити, що могло б його розвеселити, що могло б його втішити.

Йому, Сіддхартсі, палко хотілось усе про себе забути, знайти спокій, умерти. Хоч би на голову впала блискавка й убила його! Хоч би де взявся тигр і роздер його! Якби ж було таке вино чи трута, що одурманила б його, навіяла забуття і сон, і щоб він не прокинувся вже повік! Чи є ще на світі бруд, яким він, Сіддхартха, не закалявся? Чи є гріх або глупство, якого він іще не вчинив? Чи є ще душевна мука, якої він на себе ще не прийняв? Як тепер жити далі? Як тепер знов і знов у дихати повітря і видихати, знов відчувати голод, знов їсти, знов спати, знов лягати до жінки? Хіба коловорот цей для нього іще не вичерпавсь, не завершився?.,

Згодом дістався Сіддхартха до великої річки в лісі, до тієї самої річки, через яку його колись давно — тоді він був іще юнаком і йшов із міста від Гаутами — переправив один перевізник. Біля річки Сіддхартха нерішуче спинився. Від утоми й голоду він геть охляв. Та й те сказати — нащо його далі йти, куди, з якою метою? Ні, мети в нього більш нема, не зосталось нічого, крім пекучого, нестерпного бажання позбутися цього моторошного сну, сплюнути це видхле вино, покласти край цьому нікчемному, ганебному життю.

На березі стояла, похилившись на річку, кокосова пальма; Сіддхартха сперся плечем на дерево, обняв рукою стовбур і задивився в зелену воду, що все текла й текла під ним, задивився й раптом відчув, як його охоплює нездоланне бажання пуститись, пірнути у воду й піти на дно. З води назустріч йому відсвічувала лиховісна порожнеча, і до неї відгукнулася жахлива порожнеча в його душі. Так, він дійшов до краю. Йому вже не лишилося нічого іншого, як погасити себе, розбити невдалий образ свого життя й кинути його до ніг глумливо ошкіреним богам. Це й була та велика блювота, якої він, Сіддхартха, так жадав: смерть, руйнація форми, яку він ненавидів! Нехай зжере його риба, цього собаку Сіддхартху, цього божевільного, цю розбещену, протухлу плоть, цю зманіжену, зіпсуту душу! Нехай же зжере його риба та крокодили, хай роздеруть його на шматки демони!

Зі спотвореним гримасою обличчям все дивився й дивився Сіддхартха у воду, побачив раптом своє відображення й плюнув у нього. Потім, огорнений важкою втомою, відпустився рукою від дерева й трохи повернувся, щоб упасти в річку прямовисно й нарешті піти на дно. Він заплющив очі й уже полинув смерті навстріч…

Зненацька з найглибших куточків його душі, з давно проминулих часів його зумореного життя пролунав звук. Це було слово, один лиш склад, що його вш, Сіддхартха, вимовив нерозбірливо й уже не думаючи, — правічне слово, яким брахмани починають і завертають кожну молитву, священне Ом, що означає, власне, "досконалість" або "довершеність". І тої самої миті, коли це Ом торкнулося вуха Сіддхартхи,

раптом прокинувсь його заснулий розум і збагнув усе глупство того, що він робив,

Сіддхартха глибоко вжахнувсь. То ось до чого він дожився, ось як низько опустивсь, ось як заблукав, покинутий усіма знаннями, — вже доброхіть шукає смерті, в ньому навіть визріло це бажання, це дитинне бажання: знайти мир і спокій, погасивши власну плоть! Те. чого не могли спричинити всі муки останніх років, усі розчарування, весь відчай, спричинила та мить, коли в його свідомість проникло Ом: він усвідомив себе в своїй розпуці, в своїй омані.

— Ом! — промовив уголос він. — Ом! — І згадав про Брахмана, згадав про незнищенність життя, згадав про все божественне — про все, що позабував.

Але все це тривало одну лиш мить, мов спалах блискавки. Сіддхартха сів під деревом на землю, поклав на коріння голову й поринув у глибокий сон.

Міцно він спав і без сновидінь — так Сіддхартха не спав уже давно. І коли через кілька годин прокинувсь, то здалося йому, наче минуло аж десять років; він почув тихий плюскіт води й не міг збагнути, де він і хто його сюди привів. Потім розплющив очі, вражено вздрів дерева довкіл та. небо над головою і аж тепер пригадав, де він і як тут опинився. Та минуло ще багато часу, перше ніж те, що було, здалося йому немовби схованим за серпанком, безмежно давнім, безмежно далеким, безмежно йому байдужим. Сіддхартха знав тільки, що колишнє своє життя (у першу хвилину після того, як він прийшов до тями, це колишнє життя видалося йому одним із давніх-предавніх, минулих утілень, одним із попередніх народжень теперішнього його "я"), що колишнє своє життя він покинув, що, сповнений відрази й розпуки, хотів навіть від нього відмовитись, але біля річки, під кокосовою пальмою, зі священним: Ом на вустах спам'ятався, тоді задрімав і тепер ось, прокинувшись, дивиться в світ зовсім іншою людиною. Тихенько Сіддхартха проказав слово "Ом", на вустах із яким заснув, і здалося йому, що то був не

довгий сон, а просто він довго вимовляв у забутті слово "Ом", думав цим словом, поринувши й цілком перейшовши в нього, у те, чому й назви нема, в довершене.

І все ж який чарівний то був сон! Зроду ще сон так його не освіжав, не оновлював, не омолоджував! А може, вія справді вмер, утопився у річці й відродився в іншій подобі? Але ж ні, він себе пам'ятає, пам'ятає руки свої і ноги, пам'ятає місце, де тепер лежить, пам'ятає оце "я" у грудях, оцього Сіддхартху, впертого й дивного... І все ж таки цей Сіддхартха став іншим, оновленим, навдивовиж бадьорим, навдивовижу спраглим до дії, сповненим радості й жадоби пізнання.

Сіддхартха звівся на рівні ноги й побачив раптом, що навпроти хтось сидить — якийсь незнайомий чоловік, чернець у жовтім одінні, з поголеною головою, в замисленій позі.. Сіддхартха придивився до ченця, який не мав ні бороди, ні чуба, й дуже скоро впізнав у ньому Говінду, товариша юності, того самого Говінду, що пристав до величного Будди. Говінда постарів — і він постарів, але на його обличчі так само вгадувалися знайомі риси, і вони промовляли про ревність, про вірність, про шукання, про нерішучість. Та щойно Говінда відчув на собі погляд, розплющив очі й глянув на Сіддхартху, той зрозумів, що товариш його не впізнав. А Говінда, побачивши, що Сіддхартха не спить уже, вмить зрадів, — він вочевидь тут сидів і ждав, поки Сіддхартха прокинеться, вже давно, хоч і не знав його.

— Я спав. — промовив Сіддхартха. — А звідки ти тут узявсь?

— Ти спав, — озвався Говінда. — А спати в таких місцях, де водяться змії й никає лісова звірина, небезпечно. Я, о добродію, — один із учнів величного Гаутами Будди, Шак'ямуні. З гуртом своїх побратимів я проходив сюдою на прощу й побачив, що ти лежиш і спиш — у такому місці, де спати небезпечно. Спробував я тебе розбудити, добродію, але зрозумів, що спиш ти глибоким сном, отож я, відстав від своїх і сів коло тебе. А тоді, схоже, й сам закуняв, хоч і поклав собі охороняти твій сон.

Погано я виконав свій, обов'язок, здолала мене утома. Та ось ти й прокинувсь, і я, з твого дозволу, піду наздоганяти братів.

— Дякую тобі, саман о, що постеріг мій сон, — Сіддхартха сказав, — Добрі ви люди, учні Величного. Що ж, а тепер собі йди.

— Піду я, добродію. Зоставайся здоровий.

— Дякую тобі, самано.

Вклонився Говінда шанобливо і промовив:

— Прощавай.

— Прощавай, Говіндо, — відповів Сіддхартха. Чернець зупинився.

— Даруй, о добродію, але звідки ти знаєш, як мене звати? Всміхнувся Сіддхартха.

— Я знаю тебе, о Говіндо, відтоді ще, як ти жив у батьківській хатині, як ходив до брахманської школи й брав участь у жертвоприношеннях, як ми потім пішли до саман і як потім, у гаю Джетавана, ти пристав до Величного.

— Ти — Сіддхартха! — скрикнув Говінда. — Тепер я впізнав! Просто не розумію, як я не впізнав тебе зразу. Вітаю тебе, о Сіддхартхо! Який же я радий знов тебе бачити!

— І я радий, Говіндо, знов тебе бачити. Ти постеріг мій сон, і я тобі ще раз дякую, хоч стерегти мене і не треба. Куди ж ти, о друже, йдеш?

— Йду я нікуди. Ми, ченці, поки суха пора, завше в дорозі. Весь час ми переходимо з місця на місце, живемо за законами, проповідуємо

вчення, приймаємо милостиню, вирушаємо далі… Й отак споконвіку. А ти, Сіддхартхо, куди йдеш ти?

І сказав Сіддхартха:

— Я такий самий, як ти, о друже. Я також іду нікуди. Я тільки в дорозі. Я йду на прощу.

Промовив Говінда:

— Ти кажеш, що йдеш на прощу, і я тобі вірю. Одначе даруй мені, о Сіддхартхо, але на прочанина ти не схожий. Вбраний ти, як багач, на тобі черевики, як у вельможі, а чуб твій напахчений духмяною водичкою. Це чуб не прочанина, чуб не самани.

— Це ти слушно завважив, любий. Твого пильного ока не уникло ніщо. Та я й не сказав тобі, нібито я — самана. Я тільки сказав, що іду на прощу. І це таки правда: я йду на прощу.

— Йдеш на прощу… — проказав Говінда. — Але ж не багато хто ходить на прощу в такій одежі, не багато хто ходить на прощу в таких черевиках і з таким чубом… Я ходжу на прощу багато вже років, одначе такого прочанина ще не стрічав.

— Вірю тобі, о Говіндо. Та сьогодні ти стрів саме такого прочанина — в таких, черевиках, у такій одежі… Пригадай, любий друже: світ утілень минущий, минущі, безнадійно минущі у нас і одіння, і вигляд чубів, і самі чуби, і сама наша плоть… Це ти слушно завважив — одяг у мене й справді, як у багача. Вбраний я так через те, що був багачем. І чуб у мене такий, як у мирян та ласолюбців, через те, що був я одним із них.

— А тепер, о Сіддхартхо, хто ти тепер?

— Хтозна. Я не знаю цього так само, як і ти. Я в дорозі. Я був багатий, а тепер уже не багатий. І ким буду завтра — не знаю.

— Ти втратив багатство?

— Або я його втратив, або воно мене втратило. Багатство моє пропало. Швидко обертається колесо перевтілень, Говіндо. Де тепер брахман Сіддхартха? Де самана Сіддхартха? Де багач Сіддхартха? Швидко міняється те, що минуще, Говіндо, знаєш сам.

Довго дивився Говінда на товариша юності, довго і з сумнівом. А тоді уклонивсь, як вельможам вклоняються, й рушив своєю дорогою.

А Сіддхартха дививсь йому вслід і всміхався; він усе ще любив товариша — цього вірного, цього нерішучого чоловіка. Та й як було його не любити когось чи щось цієї хвилини, цієї чудовної години, після такого цілющого сну, коли всього його сповнював Ом! Саме в цьому й були всі чари, що сталось у ньому вві сні завдяки слову "Ом", — у тому, що тепер він усе любив, що його сповнило радісне, тепле почуття до всього навкруг. І саме на це (так йому нині здавалося) досі він був такий тяжко недужий — на те, що нікого й нічого не міг любити.

Сіддхартха дивився ченцеві услід і всміхавсь. Сон покріпив його, одначе тепер він знемагав від голоду — вже цілих два дні у нього не було й ріски в роті, а часи, коли він умів терпіти голод, давно минули. Сіддхартха подумав про ті часи з тугою, але водночас і з усмішкою. Тоді, пригадалось йому, він хвалився перед Камалою трьома речами, він володів трьома благородними й непереможними мистецтвами: постувати, чекати, думати. То був його скарб, його влада й сила, надійна його опора; завдяки ревним, виснажливим зусиллям опанував він у роки юності ці три мистецтва, більш нічого. І ось вони його покинули, жодне з них йому тепер не належало — ні мистецтво постувати, ні мистецтво чекати, ані мистецтво думати. Сіддхартха віддав їх за найнікчемніше, за найминущіше — за чуттєві насолоди, за

безтурботне життя, за багатство. Диво дивне зробилося з ним. І тепер, схоже, тепер він справді став звичайною людиною.

Сіддхартха замислився над своїм становищем. Важко було йому думати — не хотілося, власне, зовсім, і все ж він примусив себе міркувати.

"Тепер, — думав він, — позаяк усі ці минущі і тлінні речі знов стали мені чужими, тепер я знову стою під сонцем, як стояв колись давно, ще малим хлопчиком, і нічого не маю вже, нічого не вмію, ні до чого не здатний, нічого не навчився. Диво, та й годі! Тепер, коли я вже не молодий, коли голова моя майже сива, коли й сили не ті, тепер я знов починаю спочатку, як хлопчик!" І знову Сіддхартха не втримався, щоб не всміхнутись. Так, дивна у нього доля! Літа його вже покотилися вниз, а він знову стоїть у світі порожній, і голий, і дурний. Але він через це чомусь не тужив, йому навіть неабияк хотілося зареготати — зареготати із себе, зареготати із цього чудного, безглуздого світу.

— Покотились літа мої вниз! — промовив Сіддхартха сам до себе й засміявся. І коли він сказав це, погляд його впав на річку, і він побачив, що й вода в ній котиться вниз, усе вниз і вниз, та ще й співає, не журиться. Це прийшлося йому до смаку, й він привітно всміхнувся до річки. Хіба не та сама це річка, в якій він хотів утопитись — дуже давно, сто років тому? Чи, може, то йому тільки наснилося?

"Дивно усе ж таки склалося в мене життя, — міркував Сіддхартха. — Дивними манівцями ходило воно. Змалку я не знав нічого, крім богів та жертвопринесень. Хлопцем ударився в аскетизм, поринав у роздуми, в самозаглиблення, все шукав Брахмана, вшановував вічне в Атмані. Згодом подавсь за покутниками, жив у лісах, спеку терпів і холод, учився голодувати, вчився умертвляти плоть. Чудовним здалось мені потім у вченні великого Будди пізнання, я відчув, як у мені навколо єдності світу пульсує, немов власне кров, знання. Але й від Будди та від великого знання я знов мусив піти. І пішов, і вчився в Камали любовних утіх, учився в Камасвамі торгувати, збивав гроші, розтринькував гроші,

учився любити свою утробу, учився улещувати свій розум. Багато років я згаяв на те, щоб змарнувати дух, щоб розучитися думати, щоб забути про єдність. Чи не сталося так, що помалу, далекими манівцями блукаючи, я з чоловіка обертався на дитину, з мислителя — на звичайну людину? І все ж таки шлях цей прекрасний, все ж таки пташка у мене в грудях не вмерла. Та який це був шлях! Стільки глупств, стільки вад, стільки оман, стільки відрази, розчарувань і горя довелось подолати, аби знову стати дитиною й почати все спочатку! Але так воно й мало бути, серце моє це схвалює, очі мої цьому раді. Я мусив упасти у відчай, мусив дійти аж до безглуздішої із думок — до думки про самогубство, щоб тільки зазнати ласки, щоб знову почути Ом, щоб знову спокійно заснути й спокійно прокинутись. Щоб віднайти в собі Атмана, я мусив ставати шаленцем. Щоб знову жити, я мусив упадати в гріх. Куди ще мене заведе мій шлях? Він безглуздий, цей шлях, він петляє, а може, й кружляє колом. Та нехай веде як завгодно — я ним ітиму!"

І груди в Сіддхартхи налилися по вінця світлою радістю!

"То звідки, — допитувавсь він у власного серця, — звідки ж у тебе ця радість? Невже від отого тривалого, доброго сну, що так цілюще подіяв на мене? А чи від слова "Ом", яке я промовив? А чи від того, що я утік, і втеча моя вдалася, й нарешті я знову вільний і стою, мов дитя, просто неба? О, як же солодко відчувати себе втікачем, як солодко відчувати себе на волі! Яке чисте й п'янке тут повітря, як легко тут дихати! Там, звідки я втік, усе відгонить мазями, прянощами, вином, переситом, млявістю. Як же я ненавиджу той світ багатих, ненажер і гравців! Як я ненавидів себе за те, що так довго нидів у тому жахливому світі! Як я себе ненавидів, обкрадав, отруював, мордував, як робив сам себе старим і лихим! Ні, тепер я повік уже не подумаю, як часто думав колись, ніби Сіддхартха мудрий! Я вчинив добре, це мені до вподоби, треба себе похвалити — нарешті покладено край отій зненависті до себе, отому безглуздому й марному життю! Хвалю тебе, о Сіддхартхо! Після стількох років глупства тобі знову сяйнула розважлива думка, ти знов щось зробив, знову почув у грудях пташку й поспішив за нею!"

Отак Сіддхартха вихваляв себе, втішався собою, дослухаючись до свого шлунка, що бурчав від голоду. В нього було таке враження, ніби в останні ці тижні й дні він сповна скуштував розпуки й страждань, скуштував і виплюнув, наситившись ними до розпачу, до смерті. Це добре. Довго ще він зоставався б із Камасвамою, наживав би гроші, проциндрював гроші, набивав собі черево, тримаючи впроголодь душу, довго ще жив би у тому затишному, приємному пеклі, коли б не настала та мить — мить цілковитої зневіри і відчаю, остання та мить, коли він завис над річкою, ладен накласти на себе руки. Він відчув цю зневіру, цю нестерпну відразу, і вона його не зламала, а пташка, осяйне джерело і голос у ньому все ж таки ще жили. Ось що його так тішило, ось чому він сміявся, ось чого променилось його обрамлене сивиною обличчя.

"Це добре, — міркував Сіддхартха, — коли сам звідав усього, що треба знати. Те, що мирські втіхи й багатство — не добро, я усвідомив собі ще змалечку. Розумів це я давно, а на собі переконавсь аж тепер. І ось я це пізнав, пізнав не тільки розумом, а й очима, серцем, власним шлунком. Добре, що я це пізнав!"

Довго розмірковував Сіддхартха про свою переміну, довго прислухався до пташки, що на радощах співала в ньому. Хіба не вмерла ця пташка, хіба не її смерть він був відчув? Ні, в ньому вмерло щось інше — те, що прагло вмерти вже давно. Чи це не те, що він хотів умертвити ще в палючі роки покути? Чи це не його "я", його невеличке, боязке й горде "я", проти якого він стільки років боровся, яке раз у раз брало над ним гору, яке після кожного умертвіння з'являлося знов і знов, позбавляючи його радощів, навіюючи страх? Чи це не те, що сьогодні нарешті знайшло свою смерть тут, у лісі, над цією чарівною річкою? Чи саме не через цю смерть тепер він здається собі дитям — довірливим, безстрашним, сповненим радощів?

Аж тепер збагнув Сіддхартха, чому він, бувши брахманом, бувши покутником, марно боровся з цим "я". На заваді йому стало те, що він забагато знав, забагато читав священних гімнів, надто пильно

додержувавсь правил жертвопринесення, надто часто вдавався до умертвіння плоті, забагато прагнув і забагато робив. Його розпирала пиха, завжди він був найрозумніший, завжди найревніший, завжди ступав на крок попереду усіх, завжди все знав і все вмів, завжди був жерцем і мудрецем. І в те жрецтво, в ту пиху, в те натхнення проникло його "я" й міцно там засіло, набираючись сили, тоді як він гадав, що вбив його постуванням та каяттям. Тепер він збагнув це — збагнув, що потаємний голос казав правду, що його, Сіддхартху, ніколи не спас би жоден учитель. Тим-то він мусив піти у світ, мусив віддаватися втіхам і владі, жінкам і грошам, мусив стати торговцем, грати в кості, обпиватися вином, несито збивати багатство, поки жрець і самана у ньому вмер. Тим-то він мусив нести тягар тих нестерпних років далі, мусив терпіти відразу, порожнечу, безглузде, марудне й занепащене життя, терпіти до кінця, до гіркої зневіри — доти, аж доки ласолюбець Сіддхартха, жадюга Сіддхартха нарешті вмре. І ось він умер, зі сну прокинувся новий Сіддхартха. Він також, мабуть, постаріє, також, мабуть, колись помре — бо Сіддхартха. минущий, минуще кожне втілення. Але сьогодні він молодий, сьогодні він ще дитя — новий Сіддхартха, і груди його сповнює радість.

Так міркував Сіддхартха, дослухаючись з усмішкою до свого шлунка, вдячно наслухаючи, як десь бринить бджола. Погідно дивився він на річку, й ніяка вода ще не тішила його так, як ця, й ніколи ще голос і мова тихоплинного потоку не бриніла йому так виразно і милозвучно. І здалося, ніби ця річка має розповісти йому щось особливе, щось таке, чого він іще не знає, що на нього ще жде. У цій річці Сіддхартха хотів утопитись, у ній старий, стомлений, зневірений Сіддхартха сьогодні втопився. Але новий Сіддхартха. пройнявся глибокою любов'ю до плинного цього потоку й вирішив поки що від нього не йти.

Перевізник

"На цій річці я й зостануся, — міркував Сіддхартха. — Це та сама, через яку я переправлявсь, як ішов до звичайних людей. Мене перевіз тоді один добрий чоловік, до нього тепер я й піду. Від його хижі дорога

колись повела мене до нового життя, що тим часом уже постаріло й умерло… Нехай же й тепер дорога моя, моє нове життя почнеться звідти!"

Ніжно дивився Сіддхартха на плинний потік, у зеленаву прозору воду, на кришталево-ясний і загадковий її малюнок. І бачив Сіддхартха, як із глибіні підіймаються світлі перла, як бульбашки тихо пливуть на поверхні, як у дзеркальній гладіні відбивається небесна блакить. Безліччю очей дивилась на нього річка — білих, зелених, кришталево-прозорих, небесно-блакитних… Як він любив цю воду, як вона його чарувала, який він був їй удячний! І почув Сіддхартха у серці голос — новий, той, що прокинувсь. І голос сказав: "Люби цю річку! Не кидай її! Вчися в неї!" Так, він хоче у неї вчитись, він хоче її слухати! Бо хто цю річку збагне і її таємницю, той, здавалося йому, збагне й багато чого іншого, багато таємниць, усі таємниці.

Однак цього дня з усіх річкових таємниць він бачив лише одну, і вона полонила його душу. Він бачив: вода все тече й тече, тече без упину, а проте постійно перед очима, постійно, всякчас та сама — й усе ж таки щомить інша! О, хто зрозуміє це, хто осягне це?! Він цього не осягав і не розумів, він лише відчував, як у ньому ворушиться здогад, далекий-далекий спомин, лунають відлуння божественних голосів.

Сіддхартха підвівся — голод у тілі став уже просто нестерпним. Захоплено рушив він далі — понад берегом, проти течії, наслухаючи, як плюскотить вода, дослухаючись, як буркотить у череві голод.

Коли він прийшов на перевіз, човен саме причалив до берега, а в ньому стояв той самий чоловік, що колись переправив молодого саману через річку. Сіддхартха впізнав його; вій також дуже постарів.

— Візьмеш на той бік? — запитав Сіддхартха.

Перевізник, здивований тим, що такий поважний чоловік подорожує пішки й сам, узяв Сіддхартху в човен і відштовхнувся від берега.

— Гарне життя ти собі обрав, — озвався по хвилі гість. — Це ж, либонь, просто щастя — день при дні жити і плавати на такій річці.

Перевізник, налягаючи на весла, всміхнувся:

— Це ти правду сказав, добродію, життя в мене гарне. Та хіба будь-яке життя, будь-яка робота не гарна?

— Та, мабуть, гарна. Але в тебе така робота, що я тобі навіть заздрю.

— Ох, тобі вона, певно, скоро набридла б. Це діло не для гарно вбраних людей.

Засміявся Сіддхартха:

— Сьогодні до мене через цю одіж один уже раз придивлялись і придивлялися із недовірою. Чоловіче, послухай, може, ти взяв би у мене цю одіж? Бо вона мене вже обтяжує. Та й не маю я чим, щоб ти знав, заплатити тобі за переправу.

— Добродію, ти жартуєш! — засміявсь перевізник.

— Я не жартую, друже. Пригадай, колись ти мене один раз уже перевіз за спасибі. Тож зроби це й сьогодні і прийми замість плати мій одяг.

— Невже ти, добродію, підеш далі роздягнений?

— Ох, та найкраще мені нікуди не йти зовсім. Найкраще було б, перевізнику, якби дав ти мені якогось старого фартуха й узяв мене за

помічника чи, швидше, за учня, бо спершу я мушу навчитись давати раду човнові.

— Тепер я тебе впізнав, — сказав той нарешті. — Колись ти у мене заночував. Давно це було — либонь, років двадцять чи й більше тому. Я перевіз тебе через річку, і ми попрощались як добрі друзі. Ти був не самана? Але як тебе звати, я вже й не пригадую.

— Звати мене Сіддхартха, і тоді, як ми бачились, я був справді самана.

— Що ж, я радий тобі, Сіддхартхо. Мене звуть Васудева. Сподіваюся, ти й цього разу завітаєш до мене в гості, заночуєш у моїй хижі й розкажеш, звідки йдеш і чому оця гарна одіж тебе так обтяжує.

Човен виплив на середину річки, і Васудева наліг на весла, щоб їх не знесла течія. Спокійно працював перевізник дужими руками, тримаючи око на носі човна. Дивлячись на нього, Сіддхартха пригадав, як колись, того останнього дня в його саманському житті в серці у нього вже ворухнулась була любов до цього чоловіка. Вдячно прийняв Сіддхартха запрошення Васудеви. Вони причалили до берега, Сіддхартха поміг Васудеві прив'язати човна, і перевізник запросив його до хижі. Потім господар пригостив Сіддхартху хлібом та водою, і той залюбки поїв, а коли Васудева почастував його ще й манговими плодами, то Сіддхартха залюбки поїв і їх.

Після цього — сонце хилилося вже до вечірнього пруга — вони вийшли на берег, посідали на колоду, і Сіддхартха почав оповідати Васудеві про те, хто він і звідки, про своє життя — таке, яким він побачив його цього дня, в ту годину зневіри. До пізньої ночі лилась його розповідь.

Перевізник слухав дуже уважно. Кожне слово він брав до серця — й про те, хто батько-мати в Сіддхартхи, і про його дитинство, про науку й

шукання, про радощі й нужду. З-поміж усіх Васудевиних чеснот ця була особлива, найбільша: він умів, як мало хто вміє, слухати. Перевізник весь час мовчав, але той, хто говорив, відчував, як близько до серця бере Васудева чужі слова — спокійно, щиро, уважно; він нічого не пропускав, не виявляв нетерпіння, не висловлював ні похвали, ні осуду. Васудева лиш слухав. І Сіддхартха збагнув, яке то велике щастя — звірятись людині, що вміє так слухати, вливати до її серця свої шукання, свій біль, своє життя.

Та коли він, уже завершуючи розповідь, згадав про кокосову пальму на березі і про глибоке своє падіння, про слово священне Ом і про те, як, збудившись від сну, пройнявся любов'ю до річки, перевізник став слухати ще пильніше; заплющивши очі, він весь обернувся в увагу.

Ось Сіддхартха змовк, запала тривала тиша, і Васудева промовив:

— Сталося так, як я й думав. Річка до тебе озвалась. І тобі вона стала другом, і до тебе заговорила. Це добре. Сіддхартхо, мій друже, зоставайся у мене. Колись мав я дружину, її ложе стояло поруч з моїм, та вона вже давно померла, і я вже давно живу сам. Лишайся зі мною, місця й харчів тут стане на двох.

— Дякую, — мовив Сіддхартха. — Дякую і приймаю твоє запрошення. Дякую тобі, Васудево, й за те, що так уважно мене ти вислухав! Не часто трапляються люди, що вміють слухати, і я не стрічав ще нікого, хто б умів слухати так, як ти. Я повчуся у тебе й цього.

— Повчитися ти повчися, — сказав Васудева, — тільки не в мене. Слухати вчився я у річки, у неї повчишся й ти. Вона, річка, знає усе, в неї можна всього повчитись. Ось бачиш, одного ти в неї уже й навчився: того, що прагнути вниз, у глибочінь поринати, — це добре. Багатий, вельможний Сіддхартха йде в найми до весляра, вчений брахман Сіддхартха стає перевізником — і це теж тобі підказала річка. Ще багато чого ти в неї навчишся.

Довго мовчав Сіддхартха й нарешті спитав:

— Чого ще, Васудево? Перевізник підвівся.

— Година вже пізня, — він мовив. — Ходімо, о друже, спати. Про це "ще" я не можу тобі сказати. Дізнаєшся сам, а може, вже й знаєш. Я чоловік, бач, не вчений, говорити не вмію, та й думати теж. Я вмію лиш слухати й бути святобливим, іншого я не вчився. Якби я вмів про це говорити й цього навчати, то став би, либонь, мудрецем, а так я простий перевізник, і діло моє — переправляти через цю річку людей. І переправив я їх багато — тисячі, й усім їм ця річка моя була не що інше, як перепона на їхнім шляху. Вони вирушали в дорогу у справах, по гроші, на весілля, на прощу, а річка перепиняла їм шлях, і тут завше був я, перевізник, і доставляв їх швиденько на той і на цей бік. Та тільки небагатьом із тих тисяч, усього лиш кільком, чотирьом чи п'ятьом, річка вже не була перепоною, вони почули її голос, прислухалися до неї, і вона стала для них священною, як священною стала для мене. А зараз ходімо нарешті спати, Сіддхартхо.

Так Сіддхартха зоставсь у перевізника й навчився плавати човном, а коли на переправі не було чого робити, він працював із Васудевою на рисовім полі, збирав у лісі хмиз, рвав банани. Сіддхартха навчився робити весла, й латати човна, й плести кошики, і тішився всім, що вмів, і так швидко минали дні та місяці. Багато чого міг навчити Сіддхартху Васудева, та ще більше вчила його річка. І в неї Сіддхартха вчився невтомно — насамперед слухати, прислухатись із завмерлим серцем, зі спраглою, розкритою душею, погамувавши в собі пристрасті, бажання, судження, думку.

Хороше жилося Сіддхартсі у Васудеви; часом вони перемовлялися кількома словами — небагатьма, але добре виваженими. Васудева розмовляти не любив, і Сіддхартсі рідко коли щастило схилити його до балачки.

— А тобі теж, — звернувсь якось Сіддхартха до перевізника, — тобі річка теж відкрила оцю свою таємницю: що часу немає?

На обличчі у Васудеви заграла ясна усмішка.

— Так, Сіддхартхо, — відповів він. — Чи не хочеш ти сказати, що річка в той самий час повсюди: де виток і де гирло, де водоспад і де перевіз, на бистрині, у морі, в горах — повсюди і водночас, і що для неї не існує теперішності й немає й тіні майбутнього?

— Саме так, — мовив Сіддхартха. — І коли я це збагнув, то ще раз поглянув на своє життя, і воно виявилося також річкою, і хлопчика Сіддхартху від чоловіка Сіддхартхи та старця Сіддхартхи не відділяє вже ніщо дійсне, а тільки тінь. І попередні народження Сіддхартхи також перестали бути минулим, а його смерть і повернення до Брахми — майбутнім. Нічого не було, нічого не буде; все є, все має сутність і теперішність.

Сіддхартха говорив із захватом, це просвітлення сповнило його глибоким щастям. О, хіба всі страждання — не час, хіба всі самокатування, самопобоювання — не час, хіба всі тягарі, все вороже на світі не щезає, не кане в небуття, щойно долаєш час, щойно в думці вдається його усунути? Захоплено говорив Сіддхартха. Але Васудева лише променисто всміхнувся й кивнув головою на знак згоди — мовчки кивнув головою, поплескав Сіддхартху по плечу й знов заходився коло роботи.

А іншим разом, — була саме дощова пора, вода в річці піднялася й грізно шуміла, — Сіддхартха сказав:

— А правда ж, о друже, річка має багато голосів — дуже багато голосів? Хіба не чути в ній царського голосу, й голосу воїна, й реву бика, й крику нічного птаха, й зойку породіллі, й людського зітхання, і ще сотні інших голосів?

— Це правда, — Васудева кивнув головою. — В її голосі є голоси всіх створінь.

— А знаєш, яке слово вона промовляє, — вів далі Сіддхартха, — коли вдається почути водночас усі оті сотні, тисячі її голосів?

Щаслива усмішка осяяла обличчя Васудеви, він нахилився до Сіддхартхи й промовив на вухо йому священне Ом — саме те, що почув Сіддхартха.

І з дня на день усмішка в Сіддхартхи ставала все більше схожою на усмішку в перевізника, ставала майже такою самою променистою, майже такою самою осяйною й щасливою, так само світилася з безлічі малесеньких зморшок, була така сама дитинна, така сама стареча. Багато хто з подорожніх, побачивши двох перевізників укупі, гадав, що вони — рідні брати. Часто сідали обидва увечері на колоду, мовчали і слухали річку, і була вона їм не просто вода, а голос самого життя, голос сущого, вічно грядущого. І часом вони, наслухаючи річку, думали про те саме, згадували про якусь позавчорашню розмову, про котрогось із подорожніх, якого перевозили і образ та доля якого їх схвилювала, про смерть, про своє дитинство; а бувало, обидва тої самої миті, коли річка казала їм щось приємне, зводили один на одного очі, і кожен думав достоту про те самісіньке, і обидва були щасливі, почувши ту саму відповідь на те саме запитання.

Від переправи та обох перевізників ішло щось таке, що його відчував не один подорожній. Траплялося іноді, що котрийсь із них, поглянувши в очі Сіддхартхи чи Васудеви, починав розповідати про своє життя, ділитися болем, ділитися бідою, питатися втіхи й поради. Траплялося іноді, хтось просився зостатись на вечір із ними, щоб послухати річку. Траплялося також, приходили просто цікаві, почувши про те, що на цій переправі живуть двоє чи то мудреців, чи то чародіїв, чи то святих. Ті люди багато про що розпитували, але жодної відповіді не діставали й не знаходили ні чародіїв, ні мудреців, а знаходили тільки двох стареньких, привітних дідків, що здавались німими і трохи дивакуватими, наче

повиживали з розуму. І тоді ці цікаві сміялися і розмовляли про те, як же безглуздо і легковірно все ж таки люди, мовляв, розпускають отакі несосвітенні чутки.

Роки минали, і жоден із перевізників їх не лічив. А якось до річки прибились ченці — послідовники й учні Раутами, Будди; ченці попросили переправити їх на другий берег і розповіли Васудеві й Сіддхартсі, що поспішають вернутися до свого Вчителя, бо розлетілася звістка, нібито він, Величний, лежить хворий на божій постелі і скоро помре своєю останньою людською смертю й засягне спасіння. А. невдовзі прийшов новий гурт ченців, а потім іще один, і не тільки в ченців, а й у решти мандрівників тільки й розмов було, що про Раутам у та про його недалеку вже смерть. І звідусіль, із усіх боків стікалися, мов на військовий похід чи коронування царя, юрби, і, як ото, бува, докупи сповзається мурашва, так і люди — плавом пливли, наче з волі чарівника, туди, де Величний ждав смерті, де лихо страшне мало статись, де Будда, великий Довершений світу, мав увійти в сіяння.

Багато про що передумав Сіддхартха в ці передсмертні дні мудреця, великого Вчителя, чий голос наставляв народи, пробуджував сотні тисяч поснулих, чий голос слухав колись і він, Сіддхартха, на чий святий образ дивився колись із благоговінням і він. Тепло згадав Сіддхартха й про себе, побачив перед очима свій шлях довершеності, з усмішкою пригадав слова, що з ними колись, іще юнаком, звернувся до нього, Величного. Були то слова, як йому здавалося, горді й не на літа розважливі, і тепер вони викликали в нього усмішку. Давно вже не відчував він стіни між собою та Гаутамою, чиє вчення, однак, прийняти тоді не зміг. Ні, той, хто шукає істинно, хто істинно хоче знайти, жодного вчення не прийме. Але той, хто знайшов, той схвалить будь-яке вчення, будь-який шлях, будь-яку мету, його вже ніщо не відокремлює від усіх отих тисяч інших, що живуть у вічному, що вдихають божественне.

Багато людей потяглося вже до вмирущого Будди. І ось одного з цих днів зібралась до нього й Камала, колись найчарівніша із куртизанок.

Давно відійшла вже вона від колишнього життя, подарувала свій гай ченцям Гаутами, пристала до вчення, зробилася другом і добродійницею прочан. Почувши про те, що Гаутама при смерті, Камала вирушила з малим Сіддхартхою, сином, у дорогу — пішки, в простій одежі. Йшли вони понад річкою, але хлопченя дуже скоро стомилось, почало капризувати і плакати, просилось додому, просилося спатки, просило їстки. Камала мусила часто спинятися на відпочинок, бо малий звик чинити всупереч її волі по-своєму; вона мусила його то годувати, то втішати, то сварити. Хлопчик не розумів, нащо вони з мамою пустилися в ці невеселі, стомливі мандри, хтозна куди, до якогось чужого дядька, що нібито був святий і лежав на смертній постелі. Нехай би собі й помирав, яке йому, хлопцеві, до цього діло?

Вони вже доходили до Васудевиного перевозу, коли малий Сіддхартха знов присилував матір стати. Та й сама вона, Камала, вже зморилась і, поки Сіддхартха жував банан, сіла на землю, приплющила очі й відпочивала. Та раптом вона розпачливо зойкнула. Зляканий хлопчик глянув на маму й побачив: обличчя її від жаху побіліло. З-під поли в неї вислизнула невеличка чорна змія, що вкусила Камалу.

Вони притьмом побігли стежкою, щоб як можна скоріше дістатися до людей. Недалеко й лишалося до перевозу, але тут Камала впала на землю і далі йти в же не змогла. А малий заходився жалісно плакати та кричати, обвивав рученятами маму за шию, цілував її, і вона й собі почала кликати на поміч, поки їх почув Васудева, що саме стояв на березі. Він поспішив на крики, взяв жінку на руки, переніс у човен (хлопчик побіг за ним), і незабаром усі троє були вже в хижі, де Сіддхартха саме розпалював у плиті. Він підвів голову й спершу побачив хлопчика, обличчя якого викликало в нього дивні спогади й нагадало йому про щось давно-давно забуте. Потім погляд його спинився на Камалі, і він одразу впізнав її, хоч вона лежала на руках у Васудеви без тями. І раптом Сіддхартха збагнув, що цей хлопчик, обличчя якого йому нагадало щось знайоме-знайоме, — його рідний син, і в грудях Сіддхартхиних защеміло.

Вони промили Камалі рану, але нога в тому місці була вже чорна, а все тіло опухло; потім влили до рота їй цілющого напою. Камала прийшла до тями; вона лежала на Сіддхартхиному ложі, а поруч стояв, схилившись над нею, сам Сіддхартха, що колись так міцно її кохав. Камалі ввижалося, ніби все це — сон. Вона дивилась коханому в очі, всміхалась, помалу пригадувала, що з нею сталося, як її вкусила змія, і раптом злякано покликала сина.

— Він тут, не турбуйся, — сказав Сіддхартха.

Камала подивилася йому в очі. Розмовляти їй було важко — отрута скувала язика.

— А ти постарів, любий, — промовила нарешті вона. — Посивів… Та як же ти схожий на того молодого саману, що колись прийшов до мене в гай — роздягнений, ноги в куряві… Тепер ти схожий на нього ще дужче, аніж тоді, як покинув мене й Камасвамі. Ти схожий на нього очима, Сіддхартхо. Ох, я теж постаріла. Постаріла… А ти мене впізнав?

Сіддхартха всміхнувся:

— Камало, кохана моя, я впізнав тебе одразу! Тоді Камала показала на хлопчика.

— А його впізнав? — спитала. — Це твій син.

Очі її зробилися непритомні й заплющились. Хлопчик заплакав, Сіддхартха посадив його собі на коліна й не став утішати, а тільки погладив по голівці. А коли він поглянув на заплакане дитяче личко, на думку йому спала одна брахманська молитва, яку він вивчив, коли ще сам був малий. Неквапно, співучим голосом почав Сіддхартха ту молитву проказувати, і з далекого минулого, з дитинства спливали йому на пам'ять слова. І від його монотонного співу хлопчик угамувався; тільки час від часу він ще схлипував, а тоді заснув. Сіддхартха поклав його на

Васудевине ложе. Перевізник стояв коло плити й варив рис. Сіддхартха кинув на нього погляд, і Васудева відповів усмішкою.

— Вона помре, — тихо сказав Сіддхартха.

Васудева кивнув головою, обличчям його перебіг відблиск вогню з плити.

Камала опритомніла ще раз. Обличчя у неї скривилося від болю; на її вустах, на зблідлих щоках Сіддхартха прочитав страждання. Він дивився на неї німо, зосереджено, очікувально, переймаючись її стражданнями. Камала це відчула, перехопила його погляд і промовила:

— Тепер я бачу, що й очі в тебе змінилися. Вони стали зовсім інші. По чому ж іще я впізнаю, що ти Сіддхартха? Це й ти — і не ти.

Нічого не відповів Сіддхартха; очі його спокійно дивилися в її.

— Чи досяг ти того, чого прагнув? — спитала вона. — Ти знайшов мир і спокій?

Він усміхнувся й поклав свою руку на її.

— Я це бачу, — сказала вона. — Я це бачу. І я теж знайду мир і спокій.

— Ти його вже знайшла, — прошепотів Сіддхартха.

Камала не відводила погляду від його очей. Вона думала про те, що зібралася до Гаутами, щоб побачити обличчя Довершеного, щоб у дихну ти мир його й спокій, а натомість знайшла свій мир і спокій, і це теж дуже добре, не гірше, ніж якби вона побачила самого Гаутаму. Камала хотіла сказати про це Сіддхартсі, та язик її вже не слухався. Німотно

дивилась вона на Сіддхартху, і він бачив, як життя у її очах згасає. Коли погляд її востаннє напружився від болю й осклів, коли тіло її звела остання судома, Сіддхартха закрив їй повіки.

Довго сидів він, дивлячись на її умиротворене вічним сном обличчя. Довго дивився на її вуста — стомлені, постарілі, тоненькі, і спало йому на гадку, як він давно колись, ще навесні своїх літ, ці вуста прирівнював до щойно розламаної смокви. Довго сидів Сіддхартха, в бліде обличчя вглядаючись, у стомлені зморшки, і сповнювавсь її виглядом, і бачив уже, як лежить так і сам, і обличчя в нього таке саме бліде, таке саме згасле, і водночас бачив обличчя своє і її ще юним, бачив рожеві вуста й палкі очі, і його цілком пойняло відчуття теперішності й одночасності — відчуття вічності. Цієї години він глибоко, глибше, ніж будь-коли, усвідомив, що кожне життя незнищенне, що кожна мить вічна.

Він підвівся, і Васудева насипав йому рису. Але їсти Сіддхартха не став. Обидва старі постелили собі в повіточці, де стояла їхня коза, соломи, і Васудева ліг спати. А Сіддхартха вийшов надвір і до самого ранку сидів перед хижею — наслухаючи річку, відчуваючи, як його омиває минуле, як торкаються і огортають водночас усі часи власного життя. Іноді він уставав, підходив до дверей хижі й прислухався, чи спить малий.

Рано-вранці, коли сонце ще не показалося, Васудева прийшов до товариша.

— Ти не спав, — сказав перевізник.

— Не спав, Васудево. Я сидів тут і слухав річку. Багато чого вона мені розказала, щедро сповнила душу думками цілющими — думками про єдність.

— Лихо спіткало тебе, Сіддхартхо, але, бачу, серце твоє не сповнила туга.

— Так, любий. Та й чого я маю тужити? Я, хто багатий був і щасливий, тепер став іще багатший, іще щасливіший! Я дістав подарунок — сина!

— Твоєму синові радий і я, Сіддхартхо. А тепер пора працювати, у нас багато роботи. Камала померла на тому самому ложі, де колись померла моя дружина. На тому самому пагорбі, де колись я розклав ватрище для дружини, ми розкладемо ватрище й для Камали.

Хлопчик ще спав, а вони вже розклали ватрище.

Син

Понуро дивився заплаканий хлопчик, як матір ховають, понуро, спідлоба він слухав Сіддхартху, що назвав його рідним сином і прихистив у Васудевиній хижі. Блідий сидів хлопчик цілими днями на пагорбі мертвих, не хотів їсти, не хотів нікого бачити, не хотів нічого знати, всіляк упирався долі.

Шкода було Сіддхартсі сина, він шанував жалобу малого й дав йому спокій. Він розумів, що хлопчик його не знає й не може любити як батька. Помалу Сіддхартсі робилося очевидно, що в своїх одинадцять років хлопчик уже розбещений, мамин пестунчик, він зріс у багатстві, звик до вишуканих страв, до м'якої постелі, привчився наказувати слугам. Розумів Сіддхартха, що пригнічений горем, розпещений хлопчик не зразу й не доброхіть призвичаїться до чужини й нужди. І він ні до чого малого не силував, дещо робив замість нього сам, завжди вибирав йому все найсмачніше. Сподівався, що помалу, терпінням і ласкою все ж прихилить до себе сина.

Багатим і щасливим називав себе Сіддхартха, коли доля послала йому малого. Але час минав, а хлопець був такий самий чужий і похмурий, на вдачу він виявивсь гордий, примхливий, не бажав за холодну воду братись, не шанував старих, обривав у Васудевиному

садку плоди, і Сіддхартха почав розуміти, що з сином до нього прийшло не щастя і спокій, а страждання і клопіт. Але він любив цього хлопчика, і страждання та клопіт, що принесла любов, йому були миліші, ніж щастя та радість без сина.

Відколи у хижі з'явивсь юний Сіддхартха, старі поділили між собою роботу. Васудева знов перебрав на себе самого обов'язки перевізника, а Сіддхартха, щоб бути ближче до сина, клопотався у господарстві та на городі.

Час минав, довгі місяці ждав Сіддхартха, що син зрозуміє його, що прийме любов, що, може, відповість на неї. Довгі місяці ждав і Васудева — ждав і мовчки спостерігав усе це. І якось, коли Сіддхартха-молодший своєю впертістю й примхами знов завдав батькові глибокої рани, розбивши йому обидві миски з рисом, увечері взяв Васудева товариша вбік і завів з ним розмову.

— Ти вже даруй, — сказав він, — але я хочу побалакати з тобою від щирого серця. Я ж бачу, любий, як ти страждаєш, бачу, як тобі тяжко. Син завдає тобі клопоту. Завдає хлопець клопоту і мені. Це пташеня звикло до іншого гніздечка, до іншого життя. Від багатства, від міста погнали його не відраза й пересит, як тебе, — він мусив покинути все те проти власної волі. Я питався у річки, о друже, питався багацько разів. Але річка тільки сміється — з мене сміється, сміється з мене і з тебе. Глупота наша річку просто дивує. Вода прагне до води, а молодість прагне до молодості. Тут не те місце, де твій син зможе розвиватися. Поспитай річку сам, послухай її сам!

Засмучено дивився Сіддхартха в привітне товаришеве обличчя, в рясних зморшках якого постійно гніздилась веселість.

— Несила мені із ним розлучатись, — промовив Сіддхартха тихо, сором'язливо. — Дозволь мені, друже, почекати ще трохи! Я ж бо за

нього борюся, я хочу любов'ю, терпінням, привітністю прихилити його до себе. Річка й до нього повинна колись озватись, він теж покликаний.

Усмішка у Васудеви потеплішала.

— Ну звісно, він теж покликаний, його теж дало вічне життя. Та чи знаємо ми, ти і я, до чого цей хлопець покликаний, до якого шляху, до яких діянь, до яких страждань? Немало йому доведеться страждати, серце ж бо в нього черстве і горде, страждання таким випадають чималі, багато вони помиляються, чинять багато неправедного, беруть на себе багато гріхів. Скажи мені, любий мій, чи ти виховуєш сина? Чи ти його силуєш? Чи б'єш? Чи караєш?

— Ні, Васудево, нічого цього я не роблю.

— Я знаю. Ти ні до чого його не силуєш, ти не б'єш його, не попихаєш ним, бо знаєш: те, що м'яке, дужче за те, що тверде. Вода дужча за камінь, любов дужча за силу. Дуже добре, хвалю тебе. Та чи не помиляєшся ти, гадаючи, ніби його не силуєш, не караєш? Чи так не накидаєш ти хлопцеві пут своєї любові? Чи не ганьбиш ти його щодня, чи ще більш не обтяжуєш своєю добротою й терпінням? Чи ти не силуєш цього зманіженого, гордовитого хлопця жити під однією стріхою з двома старцями, які перебиваються самими бананами, і яким рис — це вже ласощі, думки яких не можуть стати його думками, серця у яких старі, тихі й б'ються зовсім не так, як у нього? Хіба все це для хлопця — не примус, не покара?

Знічено дивився Сіддхартха в землю.

— То що ж тепер діяти, як ти гадаєш? — тихо озвався він. І сказав Васудева:

— Одведи хлопця в місто, одведи його в материн дім. Там, либонь, ще зосталися слуги, їм його й припоручи. А як слуг там уже не

зосталось, то знайди йому вчителя — не задля науки, а щоб Сіддхартха був з іншими хлопцями та дівчатами. Щоб жив у своєму світі. Про це ти ніколи не думав?

— Ти зазирнув мені просто в душу, — сумно промовив Сіддхартха. — Я думав про це вже не раз. Та скажи, як же віддати у світ цей хлопця, чиє серце і так черстве? Чи не здолає його погорда, чи не занапастить він себе насолодами й владою, чи не повторить усіх помилок свого батька, чи не зав'язне, не пропаде безнадійно в сансарі?

Ясно сяйнула усмішка в перевізника; він лагідно торкнувся Сіддхартхиного плеча й промовив:

— А спитай про це в річки, друже! Сам почуєш, як вона посміється з цього! Невже ж ти гадаєш, що чинив свої глупства, аби вберегти від них сина? А хіба вбережеш ти його від сансари? Як? Наукою, молитвами чи вмовляннями? Любий мій, невже ж ти забув оту давню історію — повчальну історію про брахманського сина Сіддхартху, яку ти колись розказав мені тут, на цьому ж таки місці? Хто вберіг саману Сіддхартху від сансари, від гріха, від неситості, від безумства? Чи вберегло б його батькове благочестя, напучення вчителів, власні знання й шукання? Який батько, який учитель уберіг би його від того, щоб зажив він своїм життям, сам пізнав увесь бруд у житті, сам на себе узяв провину, сам випив гіркого трунку, сам шлях свій знайшов? Невже ти гадаєш, любий, що шляху цього хтось уникне? Скажімо, синок твій — і тільки тому, що ти його любиш, що тобі так кортить уберегти його від болю, страждань і розпуки? Та навіть якби ти десять разів замість нього помер, то й цим би не перебрав його долі на себе й на дрібку.

Ще ніколи Васудева не говорив так багато. Сіддхартха щиро подякував, у зажурі пішов до хижі і довго не міг заснути. Васудева йому не сказав нічого такого, про що він не думав і не знав уже й сам. Думав і знав, а зробити нічого не міг; надто любив він хлопчика, надто сильна була його ніжність, надто сильний був страх утратити сина. Чи втрачав

він коли через щось так голову, чи любив кого так нестерпно, так сліпо, так безнадійно і все ж так щасливо?

Несила було Сіддхартсі послухатись товаришевої поради, несила було віддати сина. Він і далі дозволяв малому попихати собою, і далі терпів від нього наругу. Сіддхартха мовчав і ждав; щодня починав він німу боротьбу ласкавості, безмовну війну терпіння. І Васудева мовчав і ждав—розважливо, лагідно, поблажливо. В терпінні вони обидва були майстри.

Одного разу, коли хлопцеве обличчя особливо нагадало Сіддхартсі про Камалу, на думку йому несподівано спали слова, що їх вона якось промовила — колись давно, ще в їхній юності. "Ти не можеш любити", — сказала Камала, і він погодився з нею і порівняв себе з зіркою, а звичайних людей — із листям, що опадає. І все ж у тих її словах Сіддхартха відчув і докір. Він і справді ніколи не міг ні через кого втратити голову, нікому не віддавався цілком, не закохувався до безтями, не вчиняв задля любові дурниць, ніколи не був він на таке здатний, і в цьому, як йому тоді, здавалося, полягала велика різниця між ним і звичайними людьми. Але тепер, відколи поруч з'явився син, тепер і він, Сіддхартха, став звичайнісінькою людиною, що когось любить, через когось страждає, втрачає в любові голову, вчиняє задля любові дурниці. Тепер і його нарешті пойняла, хоч і пізно, ця найглибша, найдивовижніша пристрасть, тепер і він страждав через неї, страждав гірко й усе ж таки був щасливий, усе ж таки був якийсь інший — чимось оновлений, на щось багатший.

Сіддхартха добре розумів, що ця любов, ця його сліпа любов до сина — не що інше, як пристрасть, почуття, вельми властиве звичайній людині, що це — сансара, каламутне джерело, темна заводь. І заразом він усе ж таки усвідомлював, що вона, ця його пристрасть — не абищо, вона потрібна, і живить її його власна сутність. І цієї насолоди також треба зазнати, цими стражданнями також треба перестраждати, ці дурниці також треба вчинити.

А Сіддхартха-молодший тим часом штовхав батька на ці дурниці, примушував старого запобігати, щодня принижував його своїми примхами. В цього батька не було нічого такого, що викликало б у нього, сина, захват, не було нічого такого, чого б він, син, боявся. Він був славний чоловік, цей батько, славний, добродушний, лагідний чоловік, може, навіть глибоко благочестивий, може, навіть святий… Але все це були не ті чесноти, що ними можна було прихилити до себе хлопця. Цей батько, що тримав його в убогій хижі бранцем, навіював на нього нудьгу, просто-таки навіював нудьгу, і те, що на кожну шкоду він відповідав усмішкою, на кожну наругу — привітним словом, на кожну лиху витівку — добром, саме ці хитрощі старого підлизня й викликали найбільшу відразу. Краще б уже батько тупнув на нього ногою чи дав йому прочуханки!

І ось настав день, коли глузд у Сіддхартхи-молодшого вийшов з покори й відверто виступив проти батька. Той саме загадав хлопцеві роботу — назбирати хмизу. Однак хлопець не зрушив з місця; він уперто, люто стояв посеред хижі, тупав ногою, зціплював кулаки й у нападі гніву ненависно, зневажливо кричав батькові в обличчя.

— Збирай свій хмиз сам! — вигукував малий з піною на губах. — Я тобі не наймит! Я ж знаю, ти мене не вдариш — у тебе й рука не підніметься. Я знаю, своїм благочестям і потураннями ти хочеш день при дні мене карати й принижувати. Ти хочеш, щоб я став такий, як ти, — такий самий благочестивий, та лагідний, та мудрий! Але я — ти чуєш?! — я на зло тобі радше піду грабувати, вбивати й попаду до пекла, ніж стану таким, як ти! Я тебе ненавиджу, ти мені не батько, хоч би й десять разів був у моєї матері полюбовником!

Гнів і. розпач вихлюпували в ньому через край, виливались на батька потоком лихих, жорстоких слів. Потім хлопчик вискочив з хижі й повернувся аж пізно ввечері.

А другого ранку він зник. Зник із дому й луб'яний козубок у два кольори — в ньому перевізники зберігали мідні та срібні монети, якими

люди платили їм за переправу. Зник і човен — потім Сіддхартха побачив його на другому березі. Хлопець утік.

— Я піду за ним, — сказав Сіддхартха; після того хлопчачого крику напередодні він усе ще тремтів від образи. — Дитині не можна блукати в лісі самій. Ще пропаде. Треба зв'язати пліт, Васудево, й перепливти на той бік.

— Плота ми зв'яжемо, — відповів Васудева, — й човна, що його малий украв, заберемо. Але самого хлопця не доганяй, друже, він уже не дитина, раду собі дасть. Він хоче дістатись до міста і має слушність, не забувай цього. Хлопець робить те, що проґавив зробити ти. Він дбає про себе, йде власною стежкою. Ох, Сіддхартхо, ти, бачу, страждаєш, але з твоїх страждань можна тільки посміятись, і скоро ти сміятимешся з них і сам.

Сіддхартха не відповів. У руках він уже тримав сокиру й одразу заходився зрубувати бамбук, а Васудева став допомагати йому зв'язувати перевеслами стовбури докупи. Потім вони попливли через річку, течія знесла їх далеко вниз, і на другому боці плота довелося волочити попід берегом угору.

— А нащо ти взяв із собою сокиру? — спитав Сіддхартха в товариша.

— Про всяк випадок — якщо весло з човна загубилося, — відповів Васудева. Але Сіддхартха здогадався, про що подумав товариш. Він подумав, що хлопець, мабуть, викинув весло чи поламав, щоб зігнати злість і помститись, а також щоб вони не пустилися за ним навздогінц і.

Весла в човні й справді не було. Васудева показав на дно човна, всміхнувся й подивився на товариша так, наче хотів промовити: "Невже ти не бачиш, що хоче сказати тобі син? Невже ти не бачиш" що він не хоче, щоб його наздоганяли?" Але вголос Васудева про це й словом не прохопився. Він мовчки заходивсь майструвати нове весло. А Сіддхартха

попрощався й вирушив шукати втікача. Васудева не став стримувати товариша.

Довго блукав Сіддхартха лісом, поки збагнув, що нікого він тут не знайде. Або, міркував він, хлопець уже вийшов з лісу й прибився до міста, або, якщо він іще десь тут, від переслідувача однаково ховатиметься. Поміркувавши ще трохи, Сіддхартха збагнув, що й сам не дуже турбується про сина, бо в глибині душі певен: хлопець і не пропав, і не загрожує йому в лісі небезпека. І вже ж таки Сіддхартха невтомно йшов і йшов — тепер уже не для того, щоб урятувати хлопця, а тому, що не міг не йти, йшов тільки для того, щоб, може, побачити сина ще раз. Так він дійшов до міста.

На широкій вулиці в передмісті Сіддхартха спинився біля входу до мальовничого гаю, що в давні часи належав Камалі. Тут Сіддхартха колись уперше побачив її в паланкіні. Минуле ожило в його серці, і він знов побачив себе перед цими воротями — голого, бородатого молодого саману з припорошеним пилюкою чубом. Довго стояв Сіддхартха, дивлячись крізь відчинені ворота в гай, де під крислатими деревами походжали в жовтих рясах ченці.

Довго стояв у задумі він, і перед зором його пропливали картини, і він наслухав історію свого життя. Довго стояв він і дивився на ченців, і бачив не їх, а юного Сіддхартху, і бачив, як під високими деревами походжає юна Камала. Виразно бачив Сіддхартха себе, бачив, як його пригощає Камала, як він приймає перший її поцілунок, як спогорда, зневажливо згадує про свої брахманські часи, як гордо і спрагло починає мирське життя. Побачив Сіддхартха і Камасвамі, слуг побачив, бенкети, гравців у кості й музик, побачив Камалину співочу пташку у клітці, прожив тим життям іще раз, вдихнув сансару, став знову старим, стомле-ним, знову відчув відразу, знову відчув бажання себе погасити, знов перейнявсь раюванням від священного Ом.

Довго стояв Сіддхартха біля воріт до гаю й нарешті збагнув, що пригнало його сюди бажання безглузде, що сину він не поможе, що

набиватись йому не має права. Глибоку, мов рана, любов до втікача відчував у серці Сіддхартха й водночас усвідомлював, що цю рану йому дано не для того, щоб її вередити, а щоб вона розквітла й засяяла.

І те, що рана ще не розквітла і не засяяла, навіяло на Сіддхартху смуток. Там, де була заповітна мета, що привела його сюди, вслід за втікачем сином, зяяла тепер сама порожнеча. Зажурено сів Сіддхартха на землю, відчуваючи, як у серці щось умирає, відчуваючи порожнечу й не бачачи вже ні розради, ні мети. Так він сидів, заглиблений у себе, й чекав. Цього він навчився в річки — цього одного: чекати, мати терпіння, слухати. Отож він сидів, прислухався, сидів у вуличній пилюзі, прислухався до серця, чув, як воно б'ється стомлено й сумовито, ждав голосу. Не одну годину просидів Сіддхартха — згорбившись, прислухаючись, і картини перед його зором уже не поставали, він поринав у порожнечу, поринав усе глибше й глибше, не розбираючи дороги. І коли рана в ньому почала пекти вогнем, він нечутно промовив Ом, і це Ом сповнило все його єство. Ченці в гаю вже побачили Сіддхартху й, оскільки він сидів багато годин і його сивий чуб уже вкрила курява, один із них вийшов за ворота й поклав на землю перед ним два банани. Старий ченця не помі-тив.

Із цього заціпеніння Сіддхартху вивела чиясь рука, що торкнулась його плеча. Цей доторк, лагідний, несміливий, він упізнав одразу й прийшов до тями. Сіддхартха підвівсь і привітався з Васудевою, що прийшов сюди вслід за ним. Задивившись у погідне Васудевине обличчя, в невеличкі, мовби сповнені самим усміхом зморшки, у веселі очі, Сіддхартха всміхнувся й собі. Нарешті він уздрів на землі й лва банани, узяв їх, дав одного перевізникові, а другого почав їсти сам. Потім мовчки вирушив з Васудевою назад до лісу й повернувся на перевіз. Жоден із них не розмовляв про те, що цього дня сталося, жоден не згадав хлопцевого ім'я, жоден і словом не обмовився про втечу малого, про рану. В хижі Сіддхартха ліг на своє ложе; згодом прийшов Васудева й приніс йому чашку кокосового молока. Але Сіддхартха вже спав.

Ом

Довго ще ятрилася в ньому рана. Інколи Сіддхартсі доводилось перевозити через річку подорожнього з сином чи дочкою, і на жодного з таких він не міг дивитися без заздрощів, без того, щоб не подумати: "Стільки людей — сотні, тисячі мають це солодке щастя… Чом же його не маю я? Навіть лиходії, навіть розбійники і грабіжники мають дітей і люблять їх, і діти люблять батьків, тільки мене ніхто не любить…" Отак просто, так немудро міркував Сіддхартха, таким схожим на звичайних людей він став.

Інакше, ніж колись, дививсь він тепер на людей — уже не так зверхньо, не так спогорда, а тепліше, допитливо і співчутливо. Коли Сіддхартха перевозив через річку звичайних подорожніх — простих людей, торговців, воїнів, жінок, — то вони вже не здавалися йому такими чужими, як колись: Сіддхартха їх розумів, він розумів і поділяв їхнє життя, кероване не думками та поглядами, а тільки почуттями й бажаннями; він відчував себе таким самим, як вони. Він уже стояв на порозі довершеності й доношував у собі останню рану, проте йому здавалося, що звичайні ці люди — його брати; їхнє марнославство, жадібність, сміховинна дріб'язковість — усе це вже не було для нього сміховинним, усе це стало йому зрозумілим, гідним любові, навіть поваги. Сліпа материнська любов до дитини, безглузді, сліпі гордощі пихливого батька за єдиного свого синочка, сліпе, нестримне захоплення марнославної молодої жінки оздобами та завороженими чоловічими поглядами — всі ці потяги, всі ці дитячі забавки, всі ці прості, безглузді, але жахливо глибокі, жахливо живучі, жахливо вкорінілі пристрасті й похоті вже не були для Сіддхартхи дитячими забавками; він бачив, що задля них люди живуть, бачив, що задля них люди зважуються на неосяжне, вирушають у мандри, розпалюють війни, страждають від неосяжного, перетерплюють неосяжне, і він ладен був їх за це любити, він бачив життя, бачив живе, незнищенне, бачив у всіх людських пристрастях, у всіх людських діяннях Брахмана. Ці люди в сліпій своїй вірності, в сліпій своїй моці й упертості гідні того, щоб їх любити і ними захоплюватись. Нічого їм не бракує, жодної переваги над ними не має той, хто знає і думає, — жодної, крім однієї дрібниці, крім зовсім невеличкої, одної-єдиної речі: усвідомлення, усвідомленої думки

про єдність усього сущого. І бували години, коли Сіддхартху навіть брав сумнів, чи варто знанням цим, цією думкою так пишатись, чи не краще і йому стати дитячою забавкою людей, що вміють думати, — звичайних людей, що вміють думати. В усьому іншому миряни були мудрецеві рівні, а нерідко навіть значно його перевершували, як ото, власне, й звірі в своєму затятому, несхитному прагненні чинити необхідне іноді можуть, здається, перевершувати людей.

Поволі розквітало, поволі визрівало в Сіддхартсі усвідомлення, певність того, що таке, власне, мудрість, у чому мета його тривалих шукань. Це було не що інше, як готовність душі, хист, нерозкрите мистецтво щомиті, в життєвому плині пройматися думкою єдності, відчувати єдність, дихати нею. Поволі це розквітало в Сіддхартсі, світило йому зі старечо-дитинного обличчя Васудеви — гармонія, певність вічної досконалості світу, усмішка, єдність.

Але рана ще ятрилася, тужно й гірко згадував Сіддхартха про сина, носив у серці любов і ніжність, давав болеві точити душу, вчиняв усі ті дрібниці, на які здатна любов. Сам собою цей жар у ньому не гас.

І ось одного дня, коли рана в Сіддхартхи пекла особливо, він, гнаний тугою, переправився через річку, вийшов із човна, й зібрався до міста, щоб розшукати сина. Пора стояла суха, річка несла свої води плавно, тихо, але голос її лунав якось дивно: вона сміялася! Так, сумніву не було, річка сміялася. Сміялася дзвінко й чисто, сміялася зі старого перевізника. Сіддхартха став, нахилився до води, щоб прислухатись ближче, і в тихоплинній гладіні побачив своє обличчя. І в цьому його відображенні було щось таке, що збудило у ньому спогади — щось забуте. Сіддхартха напружив пам'ять і зрозумів: це обличчя у воді схоже на інше обличчя, яке він колись знав, любив і якого боявся. Воно було схоже на обличчя його батька, брахмана. І пригадав Сіддхартха, як колись давно, ще юнаком, примусив батька відпустити його до покутників, пригадав, як із батьком прощався, як вирушив з дому й ніколи вже туди не повернувся. Чи не страждав через нього й батько так само, як він, Сіддхартха, страждає тепер через сина? Може, батько

давно вже помер, помер на самоті, так і не побачивши сина? Чи не жде така сама доля і його, Сіддхартху? Чи це не іронія, не дивовижа, не безглуздя — оце повторення, оце кружеляння у фатальному коловороті?

Річка сміялася. Так, це правда, повертається все, що до кінця не вистраждано і не погашено, ті самі страждання дають про себе знати знов і знов. І Сіддхартха ступив у човен і поплив до хижі назад, осміяний річкою, про батька й про сина міркуючи, у незлагоді сам із собою, ладен упасти в розпач, ладен ось-ось зареготати разом із річкою з себе і з цілого світу. Ох, ще не розквітла рана, ще серце впиралося долі, зі страждань його ще не засяяла радість і перемога. Одначе надія вже зринула в ньому, й коли він повернувся до хижі, то відчув нездоланне бажання звіритись Васудеві, все йому пояснити, все йому розказати, цьому майстрові слухати.

Васудева сидів у хижі й плів кошика. Човном він тепер не плавав, очі в нього були вже не ті, і не тільки очі, а й руки теж. Тільки обличчя його так само ясніло, променилося радістю, веселе було й доброзичливе.

Сіддхартха сів біля старця й неквапно почав розмову. Казав він про те, про що вони доти ніколи не говорили, — як вирушив був тоді, першого разу, до міста, про пекучу рану, про те, як заздрив щасливим батькам, як усвідомив усю безглуздість таких бажань, як марно їм упирався. Про все розповідав Сіддхартха, все міг він сказати, навіть про найнестерпніше, про все можна було сказати, все можна було пояснити. Він змалював свою рану, згадав і про втечу вранці, про те, як переправився через річку — мов хлопчик-втікач, що надумав помандрувати до міста; згадав, як сміялася річка…

І поки Сіддхартха розповідав — а розповідав він довго, — поки старий зі спокійним обличчям слухав, цю увагу його Сіддхартха відчув ще глибше, ніж відчував її будь-коли; Сіддхартха відчув, як його біль, його страх і тривога виливаються з нього, як потаємні його сподівання переливаються до товариша і повертаються знов до нього, Сіддхартхи. Розповідати цьому слухачеві про свою рану було однаково, що

промивати її у річці, поки біль заніміє і рана зіллється з водою. Говорячи так і говорячи, відкриваючи душу і сповідаючись, Сіддхартха все виразніше відчував, що його оце слухає вже не Васудева, вже не людина, що оцей незворушний слухач вбирає його сповідь так, як ото дерево вбирає дощову воду, що оцей незворушний чоловік — сама річка, що він — сам бог, сама вічність. І поки Сіддхартха думав іще про себе та свою рану, його цілком заполонило усвідомлення цієї переміни у Васудевиній суті. І що глибше Сіддхартха це відчував і в це проникав, то менше його дивувала така переміна, то більше він розумів, що все так і має бути, все це природно, що Васудева такий уже давно, власне, був таким майже завжди, тільки він, Сіддхартха, про це не здогадувавсь; та, власне, й сам він од Васудеви вже майже не відрізнявся. Сіддхартха збагнув, що тепер дивиться на старого Васудеву так, як простолюд дивиться на богів, і що так триватиме не довго; в серці Сіддхартха з Васудевою вже прощався, А тим часом усе говорив, говорив…

Коли він вибалакався, Васудева звів на нього привітний погляд уже трохи кволих очей, але сказати нічого не сказав, тільки мовчки випромінював йому свою любов, своє тепло, розуміння та співчуття. А тоді взяв Сіддхартху за руку, підвів до колоди на березі, посадив, сам сів поруч і всміхнувся до річки.

— Ти почув, як вона сміється, — Васудева нарешті промовив. — Але почув ти не все. Ось послухаймо вдвох, і ти почуєш іще щось.

Вони прислухались. Лагідно й тихо співала багатоголоса річка. Сіддхартха подивився вниз, і в тихоплинній воді його зорові почали поставати картини: явився батько — самотній, у зажурі за сином; явився він, Сіддхартха, — самотній, теж у путах печалі за далеким сином; явивсь і його малий син, також самотній, у полоні несамовитих хлопчачих мрій… І кожен із них поривавсь до своєї мети, кожен був захоплений метою, сповнений страждань. Річка співала голосом страждань, співала жагуче, жагуче котила води до своєї мети, і тужно лунав її голос.

"Чуєш?" — стояло німе запитання у Васудевиних очах. Сіддхартха кивнув головою.

— Слухай краще! — прошепотів Васудева.

Сіддхартха напружив слух. Батьків образ, його, Сіддхартхин, власний образ, синів образ злилися водно, зринув і Камалин образ, але враз і розплився, а тоді й Говіндин та образи інших людей; ті образи находили один на один, ставали водою і вже як річка прагли всі до мети — пристрасно, нестримно, стражденно, і голос річки був сповнений скорботи, був сповнений пекучого болю, непогамовної жаги. До мети поривалася річка; Сіддхартха бачив, як поспішає вода, що складалась тепер із нього самого, з його рідних, із усіх людей, яких він бачив у своєму житті; вся вода, всі хвилі поспішали — поспішали стражденно, кожна до своєї мети, і цілей було безліч, і вода поспішала до водоспаду, до озера, до бистрини, до моря, і кожна хвиля добігала своєї мети, і за кожною метою з'являлася нова, і вода оберталася в пару й здіймалась до неба, оберталась дощем і падала з неба на землю, оберталася джерелом, оберталася ручаєм, ставала річкою і знов прагла вперед, знов текла. Але той жагучий голос змінився. Він ще лунав, лунав тужно і спрагло. Однак до нього вже впліталися інші голоси, голоси радості й горя, голоси добрі й лихі, сповнені сміху й журби, — сотні голосів, тисячі голосів.

Сіддхартха слухав. Він увесь обернувся в увагу, весь поринув у слухання, був зовсім порожній, тільки всотував звуки. І відчув Сіддхартха, що науку слухати він нарешті осяг остаточно. Усе це, оте багатоголосся в річці, він чув уже не раз, але цього дня воно лунало інакше. Численних тих голосів він уже не відрізняв один від одного — не відрізняв радісних від журливих, дитячих від дорослих; всі вони злилися водно, в тужливий стогін і сміх мудреця, у гнівний крик і хрипи вмирущого; все було одним цілим, усе, тисячократ поглинене, переплелося, сплелося. І все це разом, усі голоси, всі цілі, вся туга, усі страждання, всі втіхи, все добре й зле — все це вкупі був світ. Усе вкупі було рікою сущого, музикою життя. І коли Сіддхартха пильніше

прислухавсь до цієї ріки, до цього багатоголосого співу, коли не чув уже ні страждань, ні сміху, коли вже не зачіпався душею за один якийсь голос і не входив у нього своїм "я", а слухав їх усі, слухав як одне ціле, як єдність, тоді їхній величний багатоголосий спів склався в одне-єдине слово, і це слово було "Ом" — довершеність.

"Чуєш?" — знов запитав його Васудевин погляд.

Ясно заграла на Васудевинім обличчі усмішка, заіскрилася в кожній зморщечці, як ото в кожному голосі річки іскрився Ом. Ясно світилася в нього усмішка, ко-ли він дививсь на товариша, і тепер така сама усмішка ясно осяяла і обличчя Сіддхартхи. Рана його розквітла, страждання його променилося, його "я" переливалося в єдність.

Цієї години Сіддхартха перестав опиратися долі, перестав страждати. На виду його зацвіла радість знання, якому не протистояла вже воля, яке осягло довершеність, яке перебуває в злагоді з рікою сущого, з життєвим потоком, яке сповнене співчуття, сповнене чужих радощів, яке віддане плинові, належить єдності.

Коли Васудева підвівся з колоди на березі, коли глянув Сіддхартсі в очі й побачив, що в них промениться радість знання, то легенько торкнувся рукою товаришевого плеча — по-своєму стримано, лагідно — і сказав:

— Цієї години я ждав, о друже. Ось вона і настала. Тепер дозволь, я піду. Довго я ждав цієї години, довго був перевізником Васудевою. Годі. Прощавай, моя хижо! Прощавай, моя річко! Прощавай, Сіддхартхо!

Сіддхартха низько вклонивсь Васудеві.

— Я знав, — тихо промовив він. — Підеш до лісу?

— Так, піду до лісу, піду до єдності, — відповів Васудева сяючи.

Сяючи вирушив він у дорогу. А Сіддхартха стояв і дивився йому вслід. Щасливий, серйозний стояв він і бачив, що хода Васудевина сповнена миру і спокою, чоло промениться, постать вся світиться.

Говінда

Вкупі з іншими ченцями зайшов якось Говінда відпочити до гаю, що його куртизанка Камала подарувала колись Гаутаминим учням. Там він почув розмову про одного старого перевізника, який живе на річці, за день ходи від міста, і якого багато хто має за мудреця. І коли Говінда рушив далі, то надумав завернути на перевіз, бажаючи побачити того перевізника. Бо хоч Говінда ціле життя жив і праведно й молодші ченці його вік та невибагливість глибоко шанували, та неспокій, жадоба шукань у серці його не згасла.

І прийшов він до річки, попросив у старого перевозу й, коли вже на другому березі вони вийшли з човна, сказав:

— Багато добра ти нам робиш, багатьох уже з нас, ченців і прочан, переправив ти через річку. Чи не шукаєш і ти, перевізнику, праведного шляху?

Усміхнувся Сіддхартха старечими очима, промовив:

— Ти називаєш себе шукачем, о достойний, а самого літа вже он як обсіли, і носиш одіння Гаутаминих учнів.

— Я вже, звісно, старий, — Говінда сказав, — та шукати не кидаю. І не кину шукати, поки й віку мого, бо в цьому — моє призначення. Одначе, гадаю, шукав у житті і ти. Може, скажеш мені, о шановний, хоч слово?

Відповів Сіддхартха:

— Що ж тобі, о достойний, сказати? Може, те, що ти надто довго шукаєш? Що шукаєш, але не знаходиш?

— Як так? — здивувався Говінда.

— Коли хтось шукає, — провадив Сіддхартха, — то часто буває, що очі його бачать лиш те, що він шукає, і вже він не в змозі нічого знайти, ні для чого не в змозі відкритись, бо думає тільки про те, що шукає, бо має мету, бо вона його зачарувала. Шукати — це мати мету. А знаходити — це бути вільним, відкритим, не мати мети. Ти, о достойний, і справді, либонь, шукаєш, бо, йдучи до мети, не помічаєш того, що в тебе перед очима.

— Я й досі не доберу до пуття, — озвався Говінда, — про що ти оце говориш. Сказав Сіддхартха:

— Колись, о достойний, багато років тому ти вже побував на цій річці й побачив на березі чоловіка, що спав. Ти сів коло нього, щоб стерегти його сон. Одначе впізнати його, о Говіндо, ти не впізнав.

Вражений, немов заворожений, дивився чернець перевізнику в очі.

— Ти Сіддхартха? — нарешті промовив він нерішуче. — Я не впізнав би тебе і на цей раз! Щиро вітаю тебе, Сіддхартхо! Я тобі вельми радий! Ти дуже змінився, друже… Виходить, став перевізником?

Сіддхартха всміхнувся лагідно.

— Так, перевізником. Декотрі люди, Говіндо, мусять весь час мінятись, мусять вдягатися так і так, і один із них — я. Ласкаво прошу тебе, любий, зоставайся у мене на ніч.

І Говінда зоставсь ночувати у Сіддхартхиній хижі й ліг спати на ложі, що було колись Васудевине. Багато про що розпитував він у товариша

юності, багато чого про себе і про своє життя мусив йому розповісти Сіддхартха.

А як другого ранку настала пора збиратись, Говінда не без вагань промовив такі слова:

— Перше ніж я піду своїм шляхом далі, дозволь мені, о Сіддхартхо, спитати у тебе іще щось. Чи є в тебе вчення? Чи є в тебе віра або знання, що його ти тримаєшся і що помагає тобі в житті й у твоїх праведних діяннях?

Відповів Сіддхартха:

— Ти ж знаєш, любий, що я ще замолоду — тоді, як жили ми з тобою в покутників у лісі, — перестав вірити у вчення та вчителів і відвернувся від них. Такий я й лишився. Одначе відтоді я мав учителів багато. Довго я вчився в одної вродливої куртизанки; вчив мене і багатий купець та кілька гравців у кості. А якось моїм учителем став навіть один прочанин — учень величного Будди: він сидів коло мене в лісі, поки я спав. Я повчився також і в нього і вдячний, дуже вдячний також і йому. Та найбільше навчився я тут, у цієї ось річки і в мого попередника, перевізника Васудеви. Він був дуже простий чоловік, той Васудева, не мислитель, але знав усе, що треба знати, і не з гірш від Гаутами. Він був Досконалий, святий.

Сказав Говінда:

— І досі ти, о Сіддхартхо, полюбляєш, як здається мені, трохи поглузувати. Я тобі вірю і знаю, що ти не ступаєш у слід жодного вчителя. Та чи не набув ти сам коли й не вчення, то бодай певних думок, чи не набув ти досвіду й знань, що стали твоїми власними і помагають тобі в житті? Якби ти мені щось розповів про це, то вельми потішив би моє серце.

Відповів Сіддхартха:

— Це правда, мав я й думки, і досвід — завше й всякчас. Іноді — якусь годину чи й цілий день — я відчував у собі знання так, як ото відчувають у серці життя. Небагато й траплялось тих думок, але пояснити тобі їх було б нелегко. Ось, любий Говіндо, одна із думок, які я набув: мудрість подарувати не можна. І якщо мудрець намагається її комусь подарувати, вона завжди обертається глупством.

— Ти жартуєш? — спитав Говінда.

— Я не жартую. Я кажу про те, що знайшов. Знання можна подарувати, а мудрість — ні. її можна знайти, нею можна жити, вона може до себе вабити, з нею можна робити чудо, але пояснити мудрість, навчити мудрості не можна. Це те, про що я, бувало, здогадувався ще хлопцем, те, що мене відштовхувало від учителів. І ще однієї думки дійшов я, Говіндо, яка теж тобі видасться жартом, а чи й безглуздям. Але це — найкраща з моїх думок. Ось вона: протилежність кожної правди — теж правда! Це означає, що правду можна виразити й убрати в словесні шати тоді лиш, коли вона однобока. Однобоке все, що можна осягти думкою й сказати словами, — однобоке, половинчасте, позбавлене цілісності, завершенос-ті, єдності. Коли величний Гаутама проповідує вчення й говорить про світ, він мусить ділити його на сансару й нірвану, на оману і правду, на страждання й спасіння. Інакше й не можна; той, хто хоче навчати, іншого шляху не має. Одначе сам світ, все суще навколо нас і в самих нас, ніколи не буває однобоке. Ніколи не буває просто людина чи просто діяння, цілком сансара чи цілком нірвана, ніколи людина не буває зовсім свята чи зовсім грішна. Так тільки здається, бо ми у полоні омани, гадаємо, начебто час — це щось дійсне. Час не дійсний, Говіндо, у цьому я переконувався вже багато разів. А позаяк час не дійсний, то проміжок, що нібито є між світом і вічністю, між стражданням і насолодою, між злом і добром, — також омана!

— Як це? — перепитав Говінда злякано.

— Ти слухай добре, любий, слухай добре! Грішник, що ним є я і що ним є ти, — він грішник. Та колись він знов стане Брахмою, досягне нірвани, стане Буддою… А те пер ь ось поглянь: це "колись" — омана, всього лиш словесний блуд! Шлях грішника не веде його до буддиста, розвиток грішникові чужий, хоч уявити речі інакше мислення наше й не годне. Ні, у грішнику — вже тепер, сьогодні — чаїться майбутній Будда, майбутнє його усе вже тут, і ти маєш у ньому, грішникові, в собі, у кожній людині шанувати грядущого, можливого, прихованого Будду. Світ, друже Говіндо, не можна назвати недосконалим або таким, що повільно посувається до досконалості. Ні, він досконалий у кожнісінькій миті, кожен гріх несе в собі прощення, в кожному малюкові вже є старець, у кожному немовляті — смерть, у кожному вмирущому — вічне життя. Ніхто не в змозі побачити, чи багато пройшов хтось інший на своїм шляху; в розбійникові й у гравцеві в кості ховається Будда, у брахманові ховається розбійник. У глибокому самоспогляданні можна усунути час і окинути зором колишнє, суще й грядуще життя водночас, і тоді тут усе виявиться добрим, досконалим, усе виявиться Брахманом. Тому те, що є, мені видається добрим; смерть мені видається життям, гріх — святістю, розум — глупотою, і так і має бути, всьому потрібне лиш моє схвалення, лиш моя готовність, ласкава моя згода, і це мене влаштовує, це ніколи мені не зашкодить. Я на. власній плоті й на власній душі відчув, що гріх мені дуже потрібен, потрібні плотські втіхи, потяг до статків, до марнолюбства, потрібен щонайганебніший відчай — потрібен для того, щоб навчитися долати в собі опір, щоб навчитися любити світ, щоб уже не порівнювати його з якимсь мною омріяним, мною уявленим світом, мною вигаданою окремою досконалістю, а приймати його таким, який він є, і любити його, й усією душею йому належати… Ось, о Говіндо, декотрі з думок, що прийшли мені на розум.

Сіддхартха нахилився, підняв із землі камінця, зважив його в руці.

— Оце, — мовив лукаво він, — камінець. А настане час, і він, мабуть, зробиться землею, а з землі — рослиною, чи твариною, чи людиною. А колись я б сказав: "Цей камінець — просто собі камінець, він нічого не варт, він належить світові Майї. Та позаяк у коловороті перевтілень він

може стати, либонь, і людиною, й духом, то я надаю ваги і йому". Отак, мабуть, я міркував би колись. Одначе тепер я міркую собі: "Цей камінець — камінець, але він і тварина, він і бог, він і Будда, я не шаную його й не люблю не через те, що колись він може стати тим чи тим, а через те, що він уже давно й завше всім цим є. І саме те, що він — камінець, що тепер, нині, він являється мені камінцем, саме тому я його люблю й бачу значення й глузд у кожному з його прожилок та заглиблень, у його жовтизні, в сіризні, у твердості, в звуці, що його камінець видає, коли я ним по чомусь постукаю, в тому, наскільки суха чи волога його поверхня. Є камінці, що, як візьмеш у руку, здаються на дотик олією або милом, а інші — мов листя, а ще інші — наче пісок, і кожен із них особливий і по-своєму вимовляє Ом, і кожен із них — Брахман, але воднораз і такою самою мірою він і камінець, а на дотик — як олія чи мило, і саме це мені до вподоби й здається чудом і гідним того, що перед ним схилялись... Але більш я про це, з твого дозволу, не говоритиму. Слова не йдуть на добро потаємному змістові; коли про щось скажеш, воно неодмінно й ту ж мить стає трохи іншим, трохи фальшивішим, трохи глупішим... Авжеж, і це теж дуже добре, це мені теж до вподоби дуже, і я дуже згодний ще й ось із чим: у тому, що одному здається багатством і мудрістю, хтось інший завше вбачає глупство.

Мовчки слухав Говінда.

— Нащо ти розказав мені про камінець? — нерішуче спитав він згодом.

— Це вийшло в мене мимоволі. А може, я хотів сказати, що якраз люблю камінця, і річку, й усі ці речі, які ми бачимо і в яких можемо вчитися. Так, Говіндо, я можу полюбити камінця так само, як і дерево чи шматок кори. Це — речі, а речі можна любити. А от слів я любити не можу. Тим-то всілякі вчення для мене — ніщо, на дотик вони ні тверді, ні м'які, не мають кольору, запаху, смаку, не мають країв — слова, та й годі. І, може, це саме те, що не дає тобі знайти мир і спокій, — оці слова й слова... Бо й спасіння та доброчесність, сансара й нірвана — все це

тільки слова, Говіндо. Немає такої речі, що була б нірваною; є лише слово "нірвана".

І промовив Говінда:

— Нірвана, друже, — не тільки слово. Це — думка.

— Може, й думка, — провадив Сіддхартха. — Скажу тобі правду, любий: між думками й словами великої різниці не бачу. Як бути щирим, то й думки я ставлю не дуже високо. Вище я ставлю речі. Ось тут, на оцім перевозі, приміром, жив один чоловік, мій попередник і вчитель, святий чоловік; багато років він просто вірив у річку, більше ні в що. Він завважив, що річка до нього звертається голосом, і в її голосу він учився, той голос виховував його і вчив, річка йому здавалася богом, і роками чоловік не здогадувався, що кожен вітрець, кожна хмарка, кожна пташка, кожна мурашка достоту така сама божественна, стільки ж знає і так само може повчити, як і ним шанована річка. Та коли цей святий пішов у ліси, він усе зрозумів, зрозумів більше за тебе й за мене, — без учителів, без книжок, а лиш завдяки тому, що вірив у річку.

Озвався Говінда:

— Але те, що ти називаєш "речі" — це щось дійсне, щось справжнє? Чи всього лиш ілюзія Майї, тільки видимість і омана? Оцей камінець, твоє дерево, річка — все це дійсне?

— І це також, — відповів Сіддхартха, — турбує мене не дуже. Видимість ці речі чи не видимість — байдуже; я ж бо теж така сама видимість, тож вони подібні до мене. Через це я їх так і люблю та шаную: що вони подібні до мене. Тим-то я можу їх полюбити. А ось і вчення, з якого ти, о Говіндо, сміятимешся: любов — це, як на мене, найважливіше з-поміж усього. Побачити наскрізь світ, пояснити його, знехтувати ним — це, певно, клопіт великих мислителів. А для мене головне полягає ось у чому: бути в змозі любити світ, а не ним

нехтувати, не ненавидіти його й себе, дивитися на нього, й на себе, й на всі створіння з любов'ю, захватом і шанобою.

— Я розумію, — відказав Говінда. — Але саме це він, Величний, назвав ілюзією. Він проповідує доброзичливість, поблажливість, співчуття, терпимість. Тільки не любов. Він заборонив нам зв'язувати наші серця путами любові до земного.

— Я знаю, — мовив Сіддхартха, і вуста його торкнула злотосяйна усмішка. — Я знаю це, о Говіндо. Ось бачиш, ми з тобою зайшли в самісінькі нетрі суджень, у суперечку про слова. Бо я не можу не визнати, що слова мої про любов суперечать, нібито суперечать тому, що каже Гаутама. З цієї ж причини я й не довіряю словам, бо знаю: ця суперечність — омана. Я знаю, ми з Гаутамою одної думки. Бо й Він не може не знати любові! Він, хто в своїй минущості, у своїй незначущості пізнав ціле людське буття і все ж так любив людей, що все своє довге, стражденне життя поклав єдино на те, аби їм допомогти, аби їх навчити! І навіть у нього, навіть у твого великого Вчителя речі мені до вподоби більше, ніж слова; життя і діяння його важливіші, ніж його проповіді, порух руки його вагоміший, аніж його судження. Велич його я вбачаю не в проповідях, не в міркуваннях, а тільки в житті, в діяннях.

Довго мовчали обидва старці. Потім Говінда вклонився на прощання й промовив:

— Дякую тобі, Сіддхартхо, за те, що розповів мені трохи про свої думки. Почасти вони викликали в мене подив, не всі з них збагнув я одразу. Та хай уже буде, як є, я тобі дякую й зичу, щоб дні твої минали у мирі та спокої.

(Але потай Говінда подумав: "Дивак цей Сіддхартха, дивні думки він висловлює, і вчення його здається безглуздим. Інакше воно у Величного — виразніше, чистіше, зрозуміліше, в ньому немає нічого дивного, безглуздого чи сміховинного. Та зовсім відмінними від думок Сіддхартхи

здаються мені його руки та ноги, його очі, чоло, його подих, усмішка, уклін його і хода. Ніколи відтоді, як величний Гаутама перейшов до нірвани, жодного разу я не бачив людини, про яку подумав би: "Це — святий!" Тільки він, цей Сіддхартха, справив на мене таке враження. Може, вчення його і дивне, може, слова його лунають і безглуздо, проте погляд його і руки, тіло його і чуб — усе в нього випромінює чистоту, випромінює спокій, випромінює радість, і милосердя, і святість, що її я не бачив ні в кого іншого після останньої смерті нашого величного Вчителя".)

Отож поки Говінда міркував отак, поки душу його краяли сумніви, він у пориві любові іще раз прихилився всім серцем до Сіддхартхи. І ще раз низенько вклонився Сіддхартсі, що спокійно сидів,

— О друже, — Говінда промовив, — ми вже постаріли. І навряд чи котрийсь із нас побачить другого в цій подобі. Видно, любий мій, ти знайшов мир і спокій. Скажу тобі щиро: я їх не знайшов. Промов же до мене, шановний, ще одне слово, дай мені щось таке, що я міг би його осягнути, що міг би збагнути! Дай мені щось на дорогу! Вона, о Сіддхартхо, часто буває у мене тяжка, ця дорога, часто буває безрадісна.

Та Сіддхартха мовчав, тільки зорив на Говінду зі своєю спокійною, лагідною усмішкою. Застиглим поглядом дивився Говінда в його обличчя — дивився зі страхом, із тугою. Біль і вічне шукання стояло у цьому погляді — вічне і вічно марне.

Сіддхартха завважив цей погляд, всміхнувся.

— Нахилися, Говіндо! — тихенько промовив він до Говінди. — Нахилися до мене! Отак! Ще ближче! Близенько-близенько! А тепер поцілуй, о Говіндо, в чоло мене!

Та поки Говінда, вражений і все ж таки охоплений глибокою любов'ю та передчуттям, прислухався до слів Сіддхартхи, а тоді нахилився низенько й торкнувся вустами його чола, з ним, Говіндою, сталося щось дивовижне. Поки думки його ще були заклопотані чудними Сіддхартхиними словами, поки він ще затято і марно силкувався позбутися пут часу, уявити собі нірвану й сансару як ціле, поки в ньому ще навіть боролася певна зневага до товаришевих слів з нездоланною любов'ю й шанобою, з ним ставалося ось що.

Говінда не бачив уже Сіддхартхи, натомість йому ввижалися інші обличчя, десятки облич, довга вервечка, цілий потік — сотні, тисячі облич, й усі вони напливали й відпливали, а проте всі, здавалося, водночас стояли перед його очима, всі безперервно мінялися й оновлювались, однак усе то був він, Сіддхартха. Говінда бачив образ рибини; то був короп із широко, нестерпно роззявленим ротом — образ умирущої рибини з вибалушеними очима… Говінда бачив обличчя щойно народженої дитини, червоне й геть поморщене, скривлене, ладне ось-ось заплакати… Він бачив обличчя вбивці, бачив, як той уганяє в чиєсь тіло ножа… А за мить той злочинець уже стояв навколішки, закутий у кайдани, і кат відтинав одним ударом меча йому голову… Бачив Говінда тіла чоловіків і жінок, голі, у різних позах, охоплені шаленим коханням… Бачив трупи — закоцюблі, застиглі, холодні, порожні.. Бачив птахів, голови тварин — вепрів, крокодилів, слонів, биків… Бачив богів, бачив Крішну, бачив Агні… Говінда бачив ті постаті й образи, поєднані між собою безліччю зв'язків, і всі вони одне одному допомагали, одне одного кохали, ненавиділи, нищили, народжували знов, і кожне з них прагло вмерти, кожне являло собою палке, болісне свідчення тлінності, але жодне з них не вмирало, кожне тільки прибирало іншу подобу, раз у раз народжувалося знов, образ у кожного щоразу ставав іншим, і всі ці образи поставали один за одним, безперервно… І жодна, з цих постатей та образів не ворушилась, усі вони текли, зачиналися, пропливали й зливалися, і над усіма ними весь час було щось тоненьке, примарне й усе ж таки справжнє — наче тонюсіньке скло чи крига, прозорий серпанок, якась шкаралуща, чи форма, чи водяна личина була всміхненим Сіддхартхиним обличчям, що його він, Говінда, саме цієї миті

торкався вустами. І збагнув Говінда, що ця усмішка личини, ця усмішка єдності над потоком перевтілень, ця усмішка одночасності над безліччю народжень і смертей, ця Сіддхартхина усмішка була достоту та сама, достоту така сама, спокійна, чарівна, непроникна, може, доброзичлива, може, іронічна, мудра, тисячократна усмішка Гаутами, Будди, — усмішка, яку сам він, Говінда, з шанобою споглядав безліч разів. І збагнув Говінда: так усміхаються Довершені.

Не усвідомлюючи вже, чи існує ще час і скільки це споглядання тривало — одну мить чи сотні років, не знаючи вже, чи є Сіддхартха, чи є Гаутама, чи є власне "я" і "ти", мовби вцілений у душу божественною стрілою, рана від якої, мов мед, солодка, в глибині єства зачарований і розчинений, Говінда ще хвилю постояв, схилений над спокійним Сіддхартхиним обличчям, яке щойно поцілував, яке щойно було коном усіх перевтілень, усього грядущого, всього сущого. Після того, як під оболонкою образу знову зімкнулася глибінь тисячократності, він уже не мінявсь; він усміхався спокійно, всміхався тихо й лагідно — може, надто доброзичливо, може, надто глузливо, точнісінько так, як усміхався він, Величний.

Низько вклонився Говінда; по старечих щоках його котилися сльози, а він їх не помічав; у серці його вогнем горіло почуття щонайглибшої любові, щонайсмиреннішої шаноби. Низько, до самісінької землі вклонився він Сіддхартсі. Той сидів нерухомо, й усмішка його нагадувала про все, що Говінда любив, що було йому любе й святе.